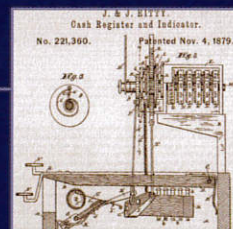

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed
in Vlaanderen

THEMANUMMER
NIET TE
SCHATTEN

Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

Driemaandelijks tijdschrift
jaargang 60, nr. 1
januari-februari-maart 2007
Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Ons Heem

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

Driemaandelijks tijdschrift van Heemkunde Vlaanderen vzw,
Huis De Zalm, Zoutwerf 5, 2800 Mechelen
jaargang 60, nummer 1
januari-februari-maart 2007

ISSN 1370-6489

Afgiftekantoor: 2800 - Mechelen Mail
P 309404

Redactieraad:

Julien De Vuyst
Fons Dierickx
Ferdinand Geerts
Rudy Janssens
Jean-Marie Lermyte
Didier Stragier
Henri Vannoppen

Dominique Vanpée
Karel van den Bossche
Luc Van Driessche
Luc Van Eeckhoudt
Eva Van Hoye
Harry Vermeir

ERFGOEDDAG 2007: NIET TE SCHATTEN

Welk erfgoed vind jij het bewaren waard? Laat je stem horen op Erfgoeddag!

Op zondag 22 april 2007 gaat de 7de editie van Erfgoeddag back to basics. Dat we in Vlaanderen en Brussel heel wat waardevol erfgoed hebben, hoeven we je ondertussen niet meer te vertellen. Maar waarom hechten we er nu zoveel belang aan? Honderden organisaties nemen je tijdens Erfgoeddag mee op sleeptouw en laten je de waarde van het erfgoed ontdekken via meer dan 800 eiginzinnige activiteiten.

Overal waar je kijkt, zijn er tal van getuigenissen uit het verleden terug te vinden. De Erfgoeddag plaatst vooral de overgebleven voorwerpen en verhalen in de kijker en vertelt ook waarom het de moeite is om die wel of niet te bewaren. Erfgoeddag gaat dus dieper in op de waarde van het erfgoed. De focus ligt daarbij niet zozeer op de geldwaarde, maar vooral op de vele andere waarden die het erfgoed heeft. Niet alleen erfgoedinstellingen zoals musea, archieven of heemkringen maar ook elke particulier moet ooit een selectie maken uit wat we van onze voorouders erven.

Op de Erfgoeddag is ook jouw gedacht hierover meer dan ooit van belang.

Een voorsmaakje van wat komt. Verschillende Antwerpse musea organiseren een rondleiding gebaseerd op jouw emotionele keuzes. In Lier wordt een poll georganiseerd waarbij je op je favoriete collectiestuk kan stemmen. Ook in het Waasland kan je het meest geliefde erfgoedstuk aanduiden, je krijgt er zelfs je portret met het stuk mee naar huis. Voor een keer krijg je niet alleen de keuze van de conservator te zien, in de musea van Turnhout toont iedereen zijn favoriete stuk, zowel de poetsvrouw als de suppoost. En onder de titel 't Westvlams gegeuhen' laten BW's (Bekende West-Vlamingen) in het Brugs tolhuis horen door welk erfgoed West-Vlaanderen het meest wordt getypeerd.

Uiteraard zijn ook veel topstukken te ontdekken op Erfgoeddag. Niet alleen officiële stukken uit de topstukkenlijst - in Antwerpen is er een rondleiding langs religieuze topstukken in enkele kerken - ook lokale topstukken komen aan bod. Zo wordt er in Oudenaarde een heuse topstukkenroute georganiseerd.

Benieuwd of je zelf schatten op zolder liggen hebt? Tal van experts staan klaar om het erfgoed te identificeren en als je het echt wil weten ook een geldwaarde op te kleven. Je kan naar schattingsactiviteiten in Rijkevorsel, Tervuren, Baarle-Hertog, Beringen, Lennik, Antwerpen, Harelbeke en tal van andere gemeenten.

Nog een laatste greep uit het brede aanbod. In Hasselt ben je welkom op een toneelstuk over de verhalen van objecten uit het stadsarchief. Ben je als communicant of bruid ooit in het Middelheimpark gefotografeerd en heb je daardoor een speciale band met de kunstwerken? Dan moet je op Erfgoeddag zeker naar de tentoonstelling in het Openluchtmuseum komen. In Sint-Truiden kan je een film bekijken waarin mensen uit Congo, Mexico, India en andere landen vertellen welk museumobject voor hen een speciale waarde heeft.

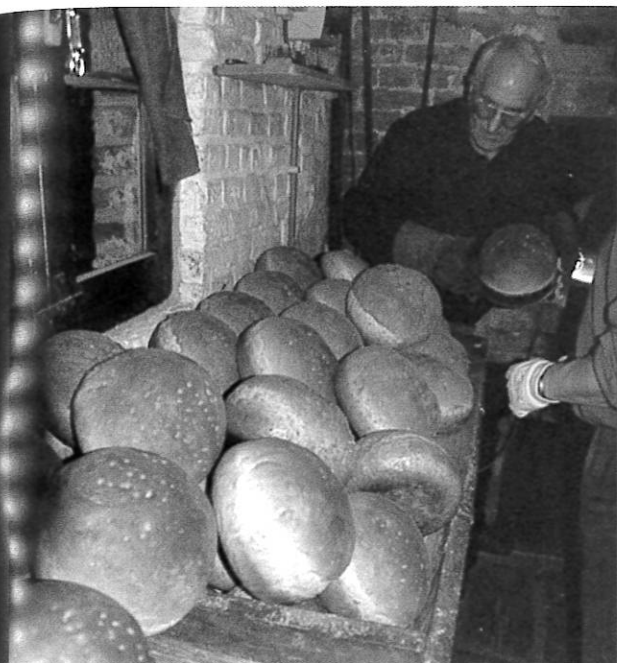
Maar we zoeken het ook dichterbij huis. De bewoners van het OCMW-rusthuis St. Rochus in Aarschot exposeren hun handtas met erfgoed vol levensverhalen in het Stedelijk museum.

Op Erfgoeddag komen de kinderen zoals steeds volop aan hun trekken. In Leper heb je de Erfgoedkids, een schoolproject waarbij de leerlingen hun favoriete erfgoed selecteerden. En in Gent kan je op zoek naar de schat in de draak van het Belfort. Dit en nog veel meer op Erfgoeddag 22 april.

Meer info

Alle activiteiten op de Erfgoeddag zijn gratis en lopen van 10u tot 18u. De volledige informatie over de Erfgoeddag vind je op www.erfgoeddag.be of in de gratis program-mabrochure.

Waarden op het platteland: het project broodbakken in Vlaams-Brabant

De broden koelen af te Verrijck op 9 augustus 2005. Foto Alfons Mannaerts

Henri Vannoppen

1. Brood en bakhuizen: traditie en moderne interesses

Het broodverbruik wat betreft wit brood is sterk achteruitgegaan:

-1945: 140 kg wit brood per persoon per jaar

-1990: 50 kg wit brood per persoon per jaar.

De prijs van het tarwebrood is daarentegen zeer goedkoop geworden:

-1850: 1 brood is het loon van 2 uren werken

-2000: 1 brood is het loon van 10 minuten werken.

Elk land heeft zijn eigen broodsoorten. Brood is speciaal per land. In Frankrijk hebben we de 'baguettes' of het lange standaard brood.¹ Wij zouden spreken van Frans brood. In Duitsland hebben we zuur brood. Ook in onze gewesten vinden we typische broodsoorten.

Verschillende schrijvers en tijdschriften hebben het bakhuis en het brood speciaal in de belangstellingen geplaatst. Dr. J. Weyns² in het algemeen voor Vlaanderen en H. De Visch³ voor West-Brabant zijn er voorbeelden van. Bij *Ons Heem* kwam er een speciaal nummer 'Bakhuizen' in de herfstmaand 1988 (jg 42, nrs.4-5).⁴

¹ D. LONG, *Markten in de Provence. Een culinaire reis door Zuid-Frankrijk*, Amsterdam, 1998, p. 78.

² J. WEYNS, *Bakken en broodbakken in Vlaanderen*, Sint-Martens-Latem, 1963.

J. WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, Deel III, Hoofdstuk XII Bakken, s.l., s.d., p. 867-889.

Gemakkelijkheidshalve verwijzen we naar J. WEYNS, wanneer we gegevens uit deze basiswerken vermelden.

³ H. DE VIS, De Folklore van het broodbakken in West-Brabant, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1931, p. 113-128, p. 145-168.

Gemakkelijkheidshalve verwijzen we naar West-Brabant, wanneer we gegevens uit het basiswerk van H. De Vis vermelden.

⁴ H. VANNOPPEN, Een bijdrage tot de geschiedenis van de bakovens in Midden-Brabant, in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p. 129-153.

F. LENS, Bakhuizen te Kessel, in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p. 154-157.

M. PIETERS, Het Lokers bakhuis of 'den oven', in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p. 158-160.

L. GOEMINNE, De IJzerberghoeve met bakhuis te Kruishoutem (1640-1984), in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p.160-163.

J. OLYSLAEGERS, Het bakhuis ten dode opgeschreven?, in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p.163-167.

J. DAAMEN, Het bakhuis aan de Maaskant en in de omgeving van As vroeger, in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p.167-169.

H. VANNOPPEN, Het bakhuis en de vleeskuip als symbolen van de autarkische samenleving van Kortenberg (1747), in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p.170-171.

K. DE DECKER, De bakhuizen van Willebroek, in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p.172-175.

J. DE PUNT, Een andere constructie van het ovengewelf, in: *Ons Heem*, 's-Gravenwezel, 1988, p.172-175.

Er ontstonden ook een aantal bakkerijmusea. In Nederland is er het Internationaal Museum voor Brood-Banket-Suikerbakkerij en IJsbereiding in Luyksgestel Noord-Brabant. In Vlaanderen is er het Bakkerijmuseum Walter Plaetinck in de Zuidgasthoeve te Veurne. In Wallonië is er het Bakkerijmuseum in het kasteel van Harzé (provincie Luik).

In het MOT (Museum voor Oudere Technieken) te Grimbergen, loopt sedert 2005 het project 'Red de Bakovens'. www.mot.be geeft hierover heel wat informatie: restaureer je oven, bouw zelf een oven en een inventaris van 900 bakovens.

In 2006 was er in de Westhoek het project 'De graanfluisteraars' in het Bakkerijmuseum te Veurne, in het Openluchtmuseum Bachten de Kupe in Izenberge en in het Mout- en Brouwhuis De Snoek in Alveringem. De boeren, de bakkers en de brouwers kwamen hierbij op verschillende tentoonstellingen aan bod. Dit was een vruchtbare samenwerking met het CAG of het Centrum voor Agrarische geschiedenis te Leuven.⁵

K.V.L.V. gaf het boek *Vuurvast. Bakovens in Vlaanderen* uit in 2006. Voor wat betreft Vlaams-Brabant vonden we in het boek bakovens te Overijse, te Lennik, te Huldenberg en te Holsbeek (Hof ter Winge).

Zelfs brood werd ecologisch onderzocht. Aan de V.U.B. was er binnen de Fost-lentelezingen op 26 mei 2005 de workshop 'Duurzaam brood? Productie en consumptie van brood tussen 1800 en 2000' van Danielle De Vooght. De prijs van het brood is van 1800 tot nu duidelijk gedaald. De consumptie van brood is ook sterk gedaald. Wanneer we het broodbakken bekijken in het kader van de milieuproblemen dan zien we dat in 1800 de emissies hoog waren doordat men hout als brandstof gebruikte, in 1900 nog hoog waren doordat men steenkool als brandstof gebruikte en in 2000 de emissies laag zijn door het gebruik van gas als brandstof.

2. Het project 'Broodbakken in Vlaams-Brabant' in 2005-2006

Het project 'Broodbakken in Vlaams-Brabant' is een project van Heemkunde Vlaams-Brabant, dat ontstond in 2005. Dit project richtte zich tot alle heemkringen en geïnteresseerden van Vlaams-Brabant en Brussel. Twee personen werden als coördinatoren voor dit project aangesteld: Dr. Henri Vannoppen uit Erps-Kwerps (Erfgoedhuis Kortenberg) voor de theoretische basis en Louis Swevers (Velpelven Boutersem) voor de praktische basis. Het project startte met de demonstratie broodbakken rond het thema zelfvoorziening (bakoven, ijskelder, kruidentuin) in het kasteeldomein van Vertrijk (gemeentehuis Boutersem) op dinsdag 9 augustus 2005 om 19u. De Bakkersgilde van Kwabeek – het kasteel van Vertrijk heet eigenlijk het kasteel van Kwabeek, vandaar de naam – gaf een demonstratie broodbakken met de nodige uitleg.⁶ Het project broodbakken eindigde met de opening van de bakoven van Zemst–Laar bij Paul Buelens (heemkring De Semse) op donderdag 24 augustus 2006. Daar werd opnieuw na jaren brood gebakken en daar werden de conclusies van het project broodbakken in Vlaams-Brabant voorgesteld. De lijst met 60 vragen was de basis van dit project.

3. De vragenlijst 'Broodbakken in Vlaams-Brabant'

De vragenlijst 'Broodbakken in Vlaams-Brabant' omvat 60 vragen rond de volgende thema's:

1. De soorten brood
2. De gist
3. Het deeg bereiden
4. De bakoven
5. Een bakker, geen bakoven
6. Het brandhout
7. Het inschieten van de oven
8. De taarten en andere baksels
9. Het uithalen van het brood
10. Het brood bewaren en opeten.

⁵ T. TOELEN, *De graanfluisteraars. Boeren, bakkers en brouwers in de Westhoek*, Brugge, 2006, p. 5.

⁶ Erfgoedhuis Kortenberg bezoekt bakhuis van Vertrijk, in : *Het Laatste Nieuws*, 11 augustus 2005.

4. Vragen rond soorten brood

1. Wat zijn de gewone ingrediënten van brood? Geef hierbij de hoeveelheden?
2. Welke soorten broden kent men? Wat zijn de verschillen (graan b.v. tarwe gebuild of ongebuild, rogge en masteluin), vorm (b.v. busbrood, platenbroden met de ijzeren broodplaat of 'platine'), tekening (b.v. galettenbrood), bakmethode (pannenbroden of vloerbroden)?
3. Zijn er sociale verschillen qua gebruikers van wit en zwart brood?
4. Geef de evolutie van wit brood naar bruin brood.
5. Welke broden werden er bereid voor begrafenissen? (missen om 10u, brood van armentafel)
6. Bakte men gewijde broodjes (Sint-Hubertus)?

5. De ingrediënten van brood

Louis Swevers is de man van de praktijk als bakker van de Bakkersgilde van Kwabeek. Hij is de man die duidelijk de ingrediënten kan aangeven.

Het mengsel voor het roggebrood – in het Dijleland spreekt men van korenbrood – bestaat uit:

- 3 kg bloem
- 1,5 l water
- 150 g gist
- 50 g zout.

Het mengsel voor het meergranenbrood bestaat uit:

- 12 kg bloem
- 6 l water
- 350 g gist
- 200 g zout.

Het mengsel voor het witte tarwebrood bestaat uit:

- 12 kg bloem
- 6 l water
- 300 g gist
- 200 g zout.

De bakkers van Kwabeek bakken met liezevet en met solo. Ze gebruiken 0,5 kg liezevet per 15 kg bloem. Uit de lies komen zowel het vet als de 'koikes'.

We gaan nu het brood historisch ontleden. Brood wordt gemaakt uit graan. In 1800 kende men grofweg 7 granen: tarwe, spelt, masteluin, rogge, gerst, haver en boekweit. Boekweit werd in de Kempen gebruikt voor koeken en pap. Spelt werd in de Ardennen (Namen en Luik) gebruikt voor het bakken van brood. Van haver maakte men pap. Masteluin is een mengsel van twee schepels rogge en één schepel tarwe.⁷ Roggemeel zorgde voor zwart brood.

In de Middeleeuwen was men bevreesd voor het Sint-Antoniusvuur en dat ging samen met de rogge. Winterrogge was in de 10de eeuw het volksvoedsel. Er kwam een parasiet in het graan, een zwam, de *claviceps*. Deze kwam in de plaats van de vrucht, werd geoogst en gemalen. Zo kreeg men hevige pijnen in de ledematen met drie gevolgen: de vergiftiging met de dood tot gevolg, het afsterven van de ledematen of gangreneus ergotisme en de visioenen of convulsief ergotisme. Gangreneus ergotisme kreeg men met de moederkorenepidemie in Nijvel in 1094. In 1089 was er een moederkorenepidemie in Brabant en Henegouwen. Bij Matthias Grünewald, Hiëronymus Bosch en Pieter Breughel vinden we de kriebelziekte en Sint-Antoniusvuur. LSD is een drug bereid uit moederkoren. In de 20ste eeuw deed moederkoren de bevellingen versnellen. Sint-Antonius werd als patroon tegen Sint-Antoniusvuur aanbeden.⁸ Algemeen kan men stellen dat het meel van donker naar licht ging door het ontzemelen.

Voor 1914 gebruikte men op het platteland bloem, water of melk, zuurdesem, varkensvet of boter en zout. Het varkensvet moest dienen als verbeteraar. In Noord-Brabant sprak men van reuzel van het varken.⁹

Zuur brood zoals in het Zwarte Woud in Duitsland kennen we niet. Daar werd azijn gebruikt voor het maken van het brood. In West-Brabant werd azijn in het deeg gedaan tegen het bederf.

Marie Banken uit Meerbeek kwam uit de hoeve Banken op de hoek van de Dorpsstraat en de Kerkstraat. Het was ooit een deel van de Verbrande Kamme van de familie Vrebos. Het bakhuis lag tegen de Kerkstraat (nu de Sint-Antoniusstraat). In de periode 1930-1940 bakten ze met witte tarwebloem. In een put van de bloem werd gist gelegd en er werd een kruis over gemaakt.

Het brood was volgens Louis Swevers uit Boutersem niet van de beste kwaliteit onder W.O. II. Het was plakkerig brood met ravitailleringbloem bereid.

⁷ H. DE VIS, De Folklore van het broodbakken in West-Brabant, in : *o.c.*, p. 113-128, p. 145-168.

⁸ CL. BILLEN en R. ZEEBROEK (i.s.m. M. POPULER), Van Sint-Antoniusvuur tot L.S.D., in : *Brood doet leven*, s.l., s.d., p. 101-110.

⁹ De verbeteraar in de XXe eeuw, in : *Onder Ons (uitgave Puratos)*, s.l., 4de trimester 1976, p. 10

6. Keuze genoeg aan brood

De broodgranen werden bepaald door de bodem. Roggebrood kwam voor op de zandgronden van de Kempen, tarwebrood op de klei- en poldergronden.¹⁰

Men spreekt van 3 soorten brood:

- volkoren brood: bloem + zemelen + kiem
- bruin brood: bloem + zemelen
- wit brood: bloem.

De buil of de zeef in het builhuisje diende om de bloem en de zemelen te scheiden.

De Bakkers van Kwabeek bakken drie soorten brood: tarwebrood, roggebrood en meergranenbrood. Rogge is eerder een mengsel van rogge en tarwe, anders is het te zwart. Het is dan eerder masteluinbrood. In W.O. II werd er in Meerbeek meer grijs brood gegeten. Het was minder gezift.

Men kende ook rozijnenbrood.

In Zemst sprak men van vloerbrood en van platen brood, in Erps-Kwerps van brood op stenen en van platenbrood. Het brood op stenen gebakken is bij de bakkerij Salens in Kwerps in 1975 verdwenen.¹¹ Met de nieuwe wagenovens ging dit niet meer. In Luyksgestel beweert men dat brood op steen gebakken, dus op de vloer van de oven een houtsmak heeft, terwijl brood op plaat gebakken meer een oliesmak heeft. Men bakt daar in bakjes of in 'platines'.

In Boutersem bakt men in pannen. Er zijn pannen volgens de grootte van het brood: ½ kg, 1 kg, 1,5 kg, 2 kg en 2,5 kg. In Meerbeek werd het brood niet gewogen. Men schatte het deeg op 'het goed val het uit'.

7. De sociale verschillen in brood

In Erps was er rond 1890 een duidelijk standenverschil:

- korenbrood voor de arme mensen
- gebuild roggebrood voor de middengroep
- wittebrood of tarwebrood voor de rijkere.¹²

Wit brood was een luxe in Zemst. Het beroemde kanunnikenbrood was te duur, te schaars en bestemd voor de rijken.¹³ In Boutersem en in Lubbeek kregen de knechten op het veld half en half of wit brood met spek en eieren. Paardenbrood of zwart roggebrood diende alleen voor de paarden. In Steenhuffel sprak men van 'pieërenbrood'.¹⁴

De verschillende geïnterviewden wezen erop dat door de welstand er allerlei soorten brood ontstonden.

8. De evolutie van wit brood naar bruin brood

Op dinsdag 25 april 2005 sprak Professor Dr. Peter Scholliers van de V.U.B. op de studiedag 'De geschiedenis van de gemeente' in het Koninklijk Atheneum Zaventem over de evolutie van het brood in onze gebieden. Witte brood was in *Jeugd* van Ernest Claes het rijke brood, de feestmaaltijd. Brood onderging heel wat veranderingen.

In 1850 waren er 4 broodsoorten:

- het roggebrood: 15 centimes (een uurloon was toen 20 centimes)
- masteluinbrood (mengsel van rogge en tarwe): 20 centimes
- bruin tarwebrood in de stad: 27 centimes
- wit tarwebrood voor de elite in de stad: 35 centimes.

De rijke stad werd geïdentificeerd met het eten van wit brood. 60 % van de gezinnen at roggebrood, het goedkoopste brood. 70 % van de voeding werd aan brood uitgegeven, waar dat nu nog 10 % is. De staat controleerde de broodprijzen om hongeropstanden te voorkomen. 1850 was voor de man in de straat de tijd van bruin roggebrood.

In 1900 verkochten de socialistische coöperatieven o.a. Vooruit te Gent wit brood. Het was fabrieksbrood van goede kwaliteit, waar geen krijt en geen aardappelmeel inzaten. De broodprijs daalde omdat het Amerikaanse graan veel goedkoper was. De productiviteit van de coöperatieve bakkerijen steeg geweldig. In de armste gebieden van

¹⁰ J. WEYNS. *Bakken en broodbakken in Vlaanderen*, Sint-Martens-Latem, 1963.

¹¹ Interview Gustaaf Salens, Erps-Kwerps, 2006.

¹² Interview Hubert Verboomen, Braine l'Alleud.

¹³ Interview Colette Vanderbeken, Zemst, 2006.

¹⁴ Brabantse woorden nr. 412 brood, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1961, p. 482-483.

het land bleef men roggebrood eten. Roggebrood werd nu eerder gezien als voeder voor de varkens. 20 % van de voeding werd aan brood uitgegeven. De man in de straat at nu wit brood, want 90 % van de broodverkoop van de coöperatieve was wit.

In 1950 at iedereen wit brood: huishoudbrood of 'pain menage'. Het was ook een reactie op het slechte oorlogsbrood. Hogere inkomsten gingen over naar een duurere substitutie van brood: pistolets, sandwiches en koeken.

In 2000 constateren we in de gezinsbudgetten dat de rijkere veel minder brood eten, de minder gegoeden veel meer. Er is ook een grote substitutie voor brood: koeken, beschuiten, taart. Men heeft ook een grote keuze aan broodsoorten bij de bakker. Kiezen is een vorm van rijkdom. Wit brood is gewoon. Bruin brood (7-granen) is in de mode. Volkorenbrood is gezonder en is voor de rijkere. Volkorenbrood is een levensstijl. Het normale brood is meestal niet meer wit. Bruin brood wordt mode vanaf de '70-er jaren.¹⁵

9. Brooduitdelingen bij begrafenissen

Louis Verheylewegan vertelde ons dat in Kwerps voor 1914 bij rijke begrafenissen broden uitgedeeld werden aan de families die de begrafenis bijwoonden. Dat was verplicht vanaf de begrafenismissen van 10 uur. De personen die op de armenlijst stonden kregen nog een brood extra. De broden lagen op een tafel achteraan in de kerk. In West-Brabant liet men broodjes van 3 ponden uit ongebuild tarwemeel bakken bij de bakker voor de rijke begrafenissen wanneer er een 'pachter in lijk lag'. De armen, die de dienst bijwoonden, kregen de broden. De brooduitdelingen hadden plaats in de kerken. Daar stond letterlijk de Tafel van de H. Geest (het armbestuur) waar de broden oplagen.¹⁶ In de kerk van Steenokkerzeel ziet men nog de versteende broden van Sint-Veerle.

10. Gewijde broodjes

Met Sint-Hubertus (3 november) werd het gewijd brood gezegend. Oorspronkelijk brachten de gelovigen zowel te Boutersem als te Meerbeek hun eigen brood mee. Later zegende de priester de pistolets, die daarna door de bakkers verkocht werden. Op heel wat bedevaartplaatsen zegende de pastoor gewijd brood. In Meerbeek, de bedevaartplaats van Sint-Antonius de Eremit, diende het tegen de ziekte der zwijnen. In Aarschot waren er de Sint-Rochusbroodjes. In Buken droeg de pastoor de graanmis op. Voor 1914 ging men vanuit Buken in de naburige gemeenten om er geld of graan op te halen waarvan de pastoor maandelijks een graanmis opdroeg. Met het graan moest de bakker kleine broodjes maken. Ze werden door de priester gewijd en aan de dieren te eten gegeven.¹⁷

11. Vragen rond de gist

7. Welk gistmiddel gebruikt men en welke benamingen heeft men daarvoor? 'Eef' of 'neef' of zuurdesem, brouwersgist of lopende gist, bakkersgist of Franse gist?
8. Waar haalde men het gistmiddel?
9. Hoe werd bakkersgist gesneden?
10. Hoe lang duurde het rijzen van het deeg? Wat werd er over het deeg gelegd (een katoenen deken)?

12. Zuurdesem, brouwersgist en bakkersgist

Vroeger werd alleen zuurdeeg gebruikt of deeg van de vorige dag. Zuurdesem ontstaat door zuiver natuurlijke gisting van deeg.¹⁸ Het is dus verzuurd deeg. Het werd in een broodje gerold en met zout belegd. Het werd vroeger bewaard in de kelder in een 'heefpanneken'. In

¹⁵ P. SCHOLLIERS, Brood en sociale ongelijkheid in de 19de en 20ste eeuw, in : *Brood doet leven*, s.l., s.d.

¹⁶ V. WOUTERS, Brood in religie en volksleven, in : *Levend Land*, s.l., 15 september 1984, p. 14-15.

¹⁷ *Ibidem*, p. 14-15.

¹⁸ I. MOLENAAR, *Zelf brood bakken*, Aartselaar, 1982, p. 23.

Kwerps werd zuurdesem 'neef' genoemd. Het was daar een broodvormige klomp deeg, dat van het vorige baksel overgehouden was en dat intussen verzuurd was.¹⁹ Ook in Zemst gebruikte men zuurdesem. Neef, in West-Brabant 'heef', diende in West-Brabant voor paardenbrood en voor het masteluinbrood voor de knechten. In de Kempen diende zuurdeeg voor roggebrood. 'Neef' werd vooral gebruikt voor W.O. II en ook nog tijdens W.O. II.

Naast de zuurdesem was er biergist. Biergist werd door de bakkers van Parijs gebruikt in de tijd van Lodewijk XIV. Met biergist bekwam men een malser en smakelijker brood dan met zuurdesem. De geneesheren van de 17de eeuw twijfelden aan de voedingswaarde van brood op basis van biergist. Lodewijk XIV raadpleegde hiervoor een 75 universiteitsprofessoren en besliste bij arrest van 21 maart 1670 dat biergist mocht gebruik worden.²⁰ Lopende gist kende men ook als natte gist of brouwersgist. In de Kempen gebruikte men brouwersgist voor witbrood. De werklieden van Stella Artois in Leuven konden voor brouwersgist zorgen. In Erps-Kwerps haalde men lopende gist in de brouwerijen De Wil-Abeloos te Erps en Roelandts te Veltem. Voor kramiek en suikerbrood met Kwerps-kermis ging men vloeibare gist halen in de brouwerij De Wil-Abeloos.²¹

De derde soort, bakkersgist of droge gist, verscheen op het einde van de 18de eeuw. Het was een bijproduct van het graanbrandersbedrijf.²² De Bakkersgilde van Kwabeek bakt in Boutersem met bakkersgist. In West-Brabant noemde men dit Franse gist. Dat was een luxe en werd gebruikt voor wit brood.

13. Gist aankopen en de deeg laten rijzen

In Lubbeek kocht men de bakkersgist bij de kruidenier om de hoek. Dat was ook in Meerbeek en in Kwerps het geval. In Zemst kwam de gist van bij de bakker. Hij werd in stukjes gesneden en afgewogen. Overal werd het bakkersgist gesneden met een garendraad.

Het rijzen van het deeg duurde 2 à 10 minuten. In

Boutersem legde men een katoenen opneemvond met een Belgische vlag in het midden over het deeg.²³ In Zemst duurde het rijzen een half uur. De deeg werd er bedekt met een deken tegen de tocht.²⁴

14. Vragen rond het deeg bereiden

11. In welke plaats werd het deeg bereid? Waarom?
12. Op welk soort tafel kneedde men het deeg? ('mouille' of deegtrog op poten, op twee stoelen, (moelle' met 'moelleberd' als tafel)
13. Uit welk hout was de deegtrog gemaakt? (eik, wit hout)
14. Welk ander materiaal gebruikte men bij het bereiden van het deeg: het groot broodmes om deeg te snijden, de krabber, de 'deegschup', de deeghak, de 'moeuillieschraper'?
15. Legde men het deeg in pannen? Werden de pannen uitgewassen? Hoe werd het deeg naar de oven gebracht (broodplank)?
16. Was het deeg bereiden vrouwenwerk? (rollenpatroon)

15. Deeg bereiden in de keuken of in het bakhuis

In Boutersem en Lubbeek plaatste men het deeg om te rijzen in de keuken. De warmte van de keuken was belangrijk voor het rijzen. In de oude hoeves had men een groot bakhuis, waarin de oven uitgaf. Daar kon het deeg dan ook rijzen. In Meerbeek stond de 'moel' steeds in de keuken omdat zo het deeg warm bleef in de woning,

¹⁹ Interview Virginie Verheylewegen, Erps-Kwerps, 1973.

²⁰ De verbeteraar in de traditie, in : *Onder Ons*, s.l., 3de trimester 1976, p. 5.

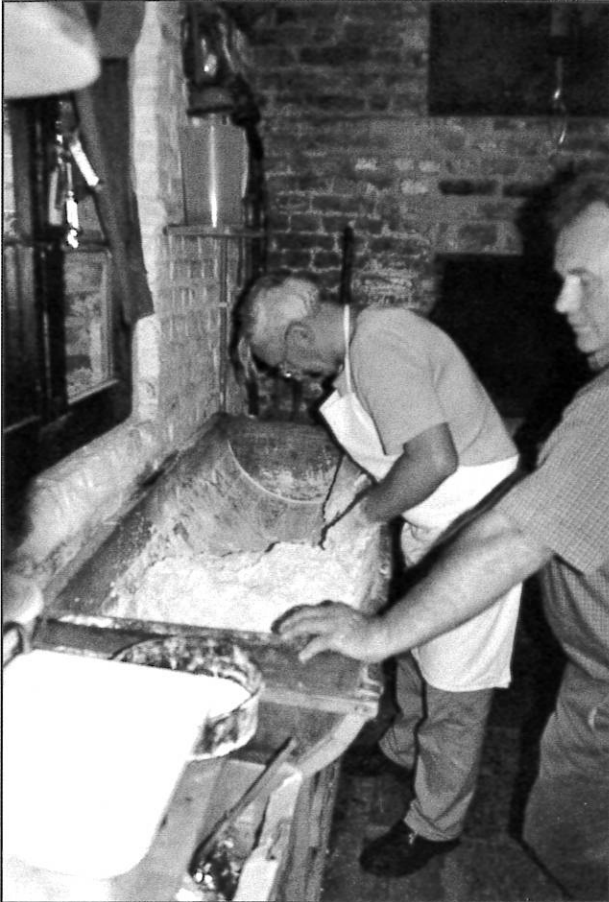
²¹ Interview Virginie Verheylewegen, Erps-Kwerps, 1973.

²² *Brood. Ons dagelijks voedsel. Educatief project Internationaal Museum voor Brood-, Banket-, Suikerbakkerij en IJsbereiding 'Walter Plaetinck' VZW, Zuidgasthoeve te Veurne, s.d., p. 30.*

²³ Interview Louis Swevers, Boutersem, 2005.

²⁴ Interview Colette Vanderbeken, Weerde, 2006.

ideaal voor het rijzen. Men legde katoenen dekens over het rijzende deeg.

Het kneden van het deeg in de deegtrog te Verrijck bij de Bakkersgilde van Kwabeek op 9 augustus 2005. Foto Alfons Mannaerts

16. De 'moel' of de deegtrog

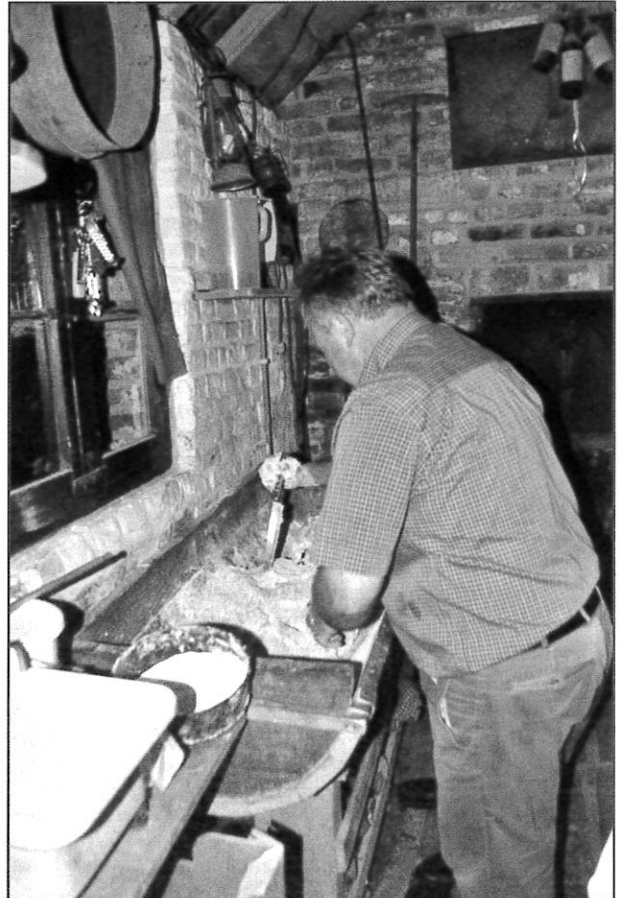
Het kneden van het deeg gebeurde in de bak- of deegtrog. Deze was in West-Vlaanderen uit eik of uit wit hout. De trog of moelde was een doorgesneden cylinder.²⁵ De deegtrog was in Boutersem gemaakt uit olm of uit 'canada' (Canadese populier). Louis Swevers herinnerde zich goed de 'moelle' op stoelen geplaatst bij zijn ouders in Lubbeek. In Boutersem gebruiken ze nu een 'moelle' op poten. Er ligt een plank op en daarop begint men het deeg te bollen. In Meerbeek kende men ook beide systemen de deegtrog en de baktrogtafel. De inwoners van Linkebeek (Vlaams-Brabant) hebben de bijnaam van 'moelliedouwers' of 'mulledouwers'. Enkele jonge lui deden een bakker stikken in een baktrog door hem in het meel te duwen en zo werden de Linkebekenaren 'mulledouwers'.²⁶

²⁵ T. TOELEN, *o.c.*, p. 68.

²⁶ W. PLAETINCK, R. VAN DER LINDEN en P. MERTENS, *De glorie van het brood*, Tielt, 1983.

17. Materiaal rond de deegtrog en 'het schrapsel van de moel'

In Boutersem gebruikt de Bakkersgilde van Kwabeek alleen het grote mes om deeg te snijden. De deeghak of krabber diende om de deegtrog uit te schrapen. Men sprak in Erps-Kwerps van het 'schrapsel van de moel'. Het jongste kind in een gezin wordt b.v. wel eens spottend 'het schrapsel van de moel' genoemd.

Het snijden van het deeg te Verrijck bij de Bakkersgilde van Kwabeek op 9 augustus 2005. Foto Alfons Mannaerts

18. De bakpannen

In Boutersem werd eerst het deeg gemaakt en dan liet men hem rijzen in de baktrog. Een uur later werd het deeg in Boutersem verdeeld in porties van 1 kg. Deze porties worden dan gevormd of gebold. Deze bollen worden dan in voorgesmeerde broodpannen gelegd. Men liet dan het brood opnieuw 1 uur rijzen. Nieuwe pannen werden ingebakken, na eerst met liezevet ingestreken te zijn. In Meerbeek werden de bakpannen nooit uitgewassen. Ze werden er wel ingesmeerd. In Boutersem werden de pannen droog uitgekuist.

Het rijzen van het deeg in de platines in Verrijck bij de Bakkersgilde van Kwabeek op 9 augustus 2005. Foto Alfons Mannaerts

19. Deeg kneden is zwaar vrouwenwerk

Kneden gebeurde naar gelang van de samenleving met handen en voeten. Later verscheen de kneedmachine in de bakkerijen. Kneden was een zware karwei en de volkswijsheid zei: "Goed brood bakken moet zweet kosten".

Wanneer we de rollenpatronen rond het bakken onderzoeken, dan constateert men overal dat het bereiden van het deeg in Vlaams-Brabant vrouwenwerk was. De vrouwen in Vlaams-Brabant kneedden het deeg met de handen.

20. Vragen rond de bakoven

17. Had elke hoeve een bakoven? Waar was hij gelegen? Waarom?
18. Waren er gemeenschappelijke bakovens? Voor enkele huizen ('geburenovens')? Bakoven voor een gehele gemeenschap? Waren er banovens?
19. Hoe werd de 'ovenheet' of de brandstof geregeld als men met meerdere in één oven bakte?
20. Hoe werd een oven gebouwd? Werde de oven langs de binnenzijde afgestroken met 'kleem'?
21. Hoelang werd de oven de eerste keer gestookt?
22. Welke andere functie had de bakoven (rommelkot, slaappleats voor bedelaars, kippenhok onder de oven)?

21. Bakhuis en bakoven

Het bakhuis was een afzonderlijk bijgebouw waarin brood werd gebakken. Het was een éénkamerhuisje met schouw en daarachter de oven. Het bakhuis was meestal opgetrokken uit baksteen omwille van de brandveiligheid. Het stond op een afstand van het huis omwille van het brandgevaar. Het bakhuis was een huisje onder een zadeldak. De schoorsteen stak uit boven de achterpuntgevel. Het bakhuis had een gesloten onderbouw met een halve eivormige gemetselde ovenkap onder een lager zadeldak als oven. De ovenkap was uit baksteen en met leem bestreken. Het lager zadeldak staat in dezelfde nokrichting als het bakhuis. Soms stond het bakhuis in de boomgaard, in de Leiestreek soms bij een walgracht of een waterpoel.²⁷ De oudste bakhuizen waren opgetrokken in vakwerk: een houten geraamte met lemen wanden. Het oventje was volledig uit leem en rustte op houten balken. Het dak was in tegenstelling tot het woonhuis bedekt met pannen omwille van het brandgevaar. De vloer bestond uit vuurvaste en poreuze stenen tegels. De meeste bakovens werden oorspronkelijk buitenhuis gebouwd omwille van het brandgevaar. Het dak was gewoon ook van pannen voorzien om dezelfde reden. In de Saksenspiegel van 1198-1235 vinden we ook deze veiligheidsbegrippen terug. Dat is Duits gewoonterecht.

De houtoven is het prototype van de oven met een rechtstreekse verwarming. Het vuur wordt gestookt in

²⁷ ARMAND VERMEULEN, *De Leie. Natuur en cultuur*, Tiel, 1986, p. 453-454.

Het bakhuis van het Hof ter Winge te Holsbeek in 2006. Foto Rudy Janssens

Kwerps. Het was een bakhuis met oven. In Zemst stond de oven buiten het erf.

dezelfde oven waar het brood wordt gebakken.²⁸

Louis Swevers herinnerde zich nog goed zijn ouderlijke bakoven in Lubbeek aan het huis vast. In Bierbeek was er een afstand tussen de woning en de bakoven. Men ging van de 'leus' (de 'lozie' of het afdak) naar de bakoven. In het Hof van Winge (eigendom van de Java) heeft men een grote bakoven, waar nog op steen gebakken wordt. Het Hof ter Winge onder Wezemaal werd gebouwd omstreeks 1681 langs de oever van de Winge halfweg tussen de dorpskernen van Holsbeek en Wezemaal. Het gebouw was langs drie zijden omgeven door het 'Vrouwenperckbosch'. Het complex bestaat uit een langgevelhoeve, een schuur en een bakhuis. Het bakhuis staat tegen de straat evenals het hoofdgebouw, maar staat er duidelijk van los omwille van de brandveiligheid. Tijdens de Beloken Tijd (Franse periode) zou in dit bakhuis in het geheim de mis opgedragen zijn. De Wezemaalse Bakkersgezellen bakken er nu nog wekelijks hun brood.²⁹ Marcel Van Tilt in Kwerps vertelde dat het bakhuis van zijn grootouders rechts tegen het huis lag. Het ging hier om de hoeve van 'den Ens', veldwachter Vleminckx in de Vissegatstraat te

Naast de kerk van Houtem (Vilvoorde) vinden we het Monnikenhof in de Haesendonckstraat nr. 62. Het is een 18de-eeuws pachthof dat toebehoorde aan de abdij van Ter Kameren. Hertog Hendrik II schonk in 1230 85 bunder land onder Vilvoorde aan de abdij van Ter Kameren. Het was eerder bosgebied. Hierin kwam het pachthof Monnikenhof op gerooid land tot ontwikkeling. Het Monnikenhof is een gesloten hoeve. Vroeger was ze met een gracht omringd. Het jaartal 1744 vinden we boven de poort van het poortgebouw met schilddak (de noordkant). Rechts vinden we het boerenhuis met 2 verdiepingen (de westkant). Een rondboogdeur geeft het jaartal 1720 aan. Links hebben we een langschoor (de oostkant). Deze brandde gedeeltelijk af bij de Duitse inval in 1914, denk maar aan de slag van Epegem. Ze werd met nieuwe gebinten heropgebouwd. Achteraan vinden we de stallen (de zuidkant). In de boomgaard bezochten we een alleenstaand bakhuisje met zadeldak (de zuid-westkant) uit het midden van de 18de eeuw. De sokkel is uit breuksteen. De bovenbouw is uit baksteen. Opvallend is het zandstenen rondboogdeurtje. Binnen in het bakhuis bemerkten we twee ovens naast elkaar, wat wijst op het belang van deze oven. Misschien was het wel een bakoven voor het gehele dorp, een banoven?

De Steenhoeve in de Haesendonckstraat nr. 57 te Houtem (Vilvoorde) was een pachthof afhankelijk van het Steen te Elewijt. Het dateert uit de periode 1750-1800. Het pachthof is U-vormig. Naast de poort hebben we het

²⁸ A. DETREMMERIE, *T is voor de bakker. De mechanisering van de brood- en banketbakkerij*, MIAT Gent, 1986, p. 25.

²⁹ Gust Boschmansroute, *Een erfgoedwandeling in twee delen. Oostelijke lus*, Holsbeek, 2006, p. 12.

boerenhuis met de opkamer en de dakkapellen. Links vinden we de stallen met de steekboogdeuren en rechts de dwarsschuur met de oculi. Ook dit pachthof heeft nog een alleenstaand bakhuis. Het is opgetrokken in baksteen. Het zadeldak van het bakhuis bestaat uit pannen. Het bakhuis gaat terug tot de 19de eeuw.

Het bakhuis van de familie Joly-Kerst in de Vinkstraat nr. 7 te Wakkerzeel werd afgebroken rond 1980-81 voor verbeteringswerken aan de provinciale weg. Het was volgens de familie Imbrechts-Vandermosen uit Buken een afzonderlijk gebouw tegen de straat met drie delen:

- de varkenskoten met bovenop de mutsaard
- het bakhuis met de bakoven
- het 'houillekot' met de eierkolen('eikes') voor afstoken van het witloof.

Het huis en het bakhuis stonden parallel, maar los van elkaar.

In Everberg in de Dalemstraat, naast de Villa Wielemans bleef de hoeve met het bakhuis van Richard Hermans bewaard.

Ook uit Sint-Martens-Bodegem kregen we foto's van een bakhuis binnen.

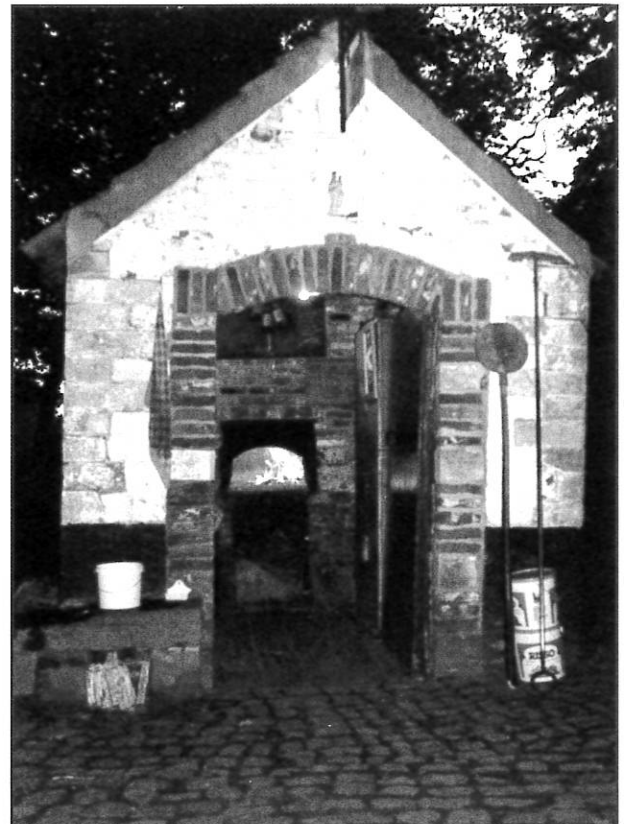

De voorgevel van een bakhuis in de Neerstraat te Sint-Martens-Bodegem. Verz. Henri Vannoppen

De linker zijgevel van een bakhuis in de Neerstraat te Sint-Martens-Bodegem. Bemerkt links de oven en in het midden het bakhuis. Verz. Henri Vannoppen

De bakhuizen van het kasteel van Kwabeek te Verrijck en van Paul Buelens te Zemst-Laar waren onze praktische bakplaatsen waar het project begon en eindigde.

Het bakhuis van Kwabeek te Verrijck op 9 augustus 2005. Foto Alfons Mannaerts

Het bakhuis van Paul Buelens te Zemst-Laar in 2006. Foto Alida Minnes

In Engeland³⁰ en in Noord-Brabant in Nederland vonden we bakovens in de zijwand van de open haard gebouwd. In Vlaams-Brabant kwam dit niet voor.

³⁰ A. TINNISWOOD. *Life in the English Country Cottage*. Londen, 1995, p. 61 vermeldt 'The large open hearth with a bake-oven built into the side of the chimney was a common feature in rural cottages'.

22. Gemeenschappelijke bakovens en banovens

Keuterboeren in de Leiestreek hadden geen bakhuis. Ze maakten gebruik van gemeenschappelijke ovens. Bakhuizen aan de straatkant in de Leiestreek wezen op het gemeenschappelijke gebruik.³¹ In sommige notariële akten in het Dijleland of Midden-Brabant is er sprake van een bakoven voor twee of meer gezinnen, dikwijls gecombineerd met een gemeenschappelijke waterput. In Meerbeek was er een gemeenschappelijke bakoven. Het was een erfdiensbaarheid voor de hoeve van de familie Stroeykens, later Vandenhoeck en voor de hoeve van Gust Vannetelbosch in de O.-L.-Heerestraat. Ook de hoeve August Coorevits kwam er bakken, maar dit zou eerder een afspraak dan wel een erfdiensbaarheid geweest zijn.³²

De bakoven van het kasteel van Kwabeek te Verrijck had een gemeenschapsfunctie. Hij diende voor de bewoners van het kasteel, van de watermolen, van de hovenierswoning, van de hoeve, van de jachtwachterwoningen en ook voor de mensen uit de omgeving. Men omschreef het als volgt: 'De oven van Kwabeek werd niet koud'. Geburenovens zijn collectief. Op een schilderij van de School van Tervuren in het gemeentehuis van Tervuren zien we dames hun brood op een plank naar het bakhuis brengen. Men spreekt van de broodplank of van het broodberd om de broden naar de bakoven te dragen. Het ging hier waarschijnlijk om een gemeenschappelijke oven.

Een banoven was een gemeenschappelijke oven, die in de Middeleeuwen verbonden was met de heerlijkheid en het kasteel. De inwoners van de heerlijkheid waren verplicht om er gebruik van te maken. Iedereen die de banoven gebruikte, deed dit op een zelfde dag om brandstof te sparen. De oven mocht niet koud worden. Om beurten moest men als eerste stoken. De eerste had immers meer hout nodig. Men sprak ook van de 'bannaes' of heerlijke bakovens. Volgens J. Weyns waren ze in het graafschap Vlaanderen reeds verdwenen in de 12de-13de eeuw, in Henegouwen voor de 16de eeuw. In Luik was er nog sprake van in de 18de eeuw. Het bakhuis met 2 ovens in het Monnikenhof te Houtem (Vilvoorde, Vlaams-Brabant) kan op een banoven wijzen.³³

De brandstof was niet alleen een probleem bij de banoven maar ook bij de gemeenschappelijke oven. In Boutersem moest iedereen zijn 'hetsel' of zijn brandstof meebrengen. In West-Brabant moest diegene die meebakte de helft van de ovenheet leveren.

23. De bouw van de oven en de bijfuncties van het bakhuis

De oven werd gebouwd met wit zand er boven, zoals deze van het kasteel van Kwabeek. Hij werd met leem afgestroken. De nieuwe oven werd ingebrand. Hij moest dan ook een aantal dagen blijven branden.

In West-Brabant was het ovenkot het rommelkot en het logement voor bedelaars en landlopers. In Noord-Brabant in Nederland was er een droogoven onder de oven. In de Leiestreek diende de oven ook voor het roken van hespen en het drogen van pruimen en appels. Soms werd er een bakhuis omgevormd tot weekeindverblijf.

24. Vragen rond het gebrek aan een bakoven en rond de functie van de bakker

23. Ging men met het bereide deeg naar de bakker? Hoe gebeurde dit? Met de plank gesteund op een kussentje of 'penderwis' op het hoofd of met de kruiwagen?

24. Leverden landbouwers een zakje bloem aan de bakker om brood te bakken? Hoe ging de bakker daarmee om? Werd de bloem van alle boeren tezamen gebakken? Mengde men de bloem van de boeren en de bloem van de maalterij?

25. Wanneer gaf men het brood bakken in de bakoven op? Wat was de reden?

25. Met de kruiwagen naar de bakker

Het bakhuis werd eerst vervangen door de bakker en daarna door de broodfabriek. Dat was de logische evolutie. In Tervuren droegen de vrouwen het bereide deeg met de plank gesteund op een kussentje of 'penderwis' op het

³¹ ARMAND VERMEULEN, *o.c.*, p. 453-454.

³² Interview Armand Vandenhoeck, Erps-Kwerps, 1986.

³³ T. TOELEN, *o.c.*, p. 75.

hoofd naar de bakker of naar de gemeenschappelijke bakoven. In Zaventem had men hoeves zonder bakoven, zoals deze van de landbouwersfamilie Penninckx in de Imbroekstraat. De familie bereidde het deeg en voerde het met de kruiwagen naar de bakker om deze in zijn oven te zetten. 'Dore de Bakker' kreeg zijn monument in de Diestsestraat te Leuven. Hij moest alleen de oven warm houden. De Leuvenaars kwamen met hun zelf bereide brooddeeg naar zijn oven. In West-Brabant gebruikte men een kruiwagen met een moeilliebert voor het vervoer. Men betaalde daar 7,5 cent per brood aan de bakker, wanneer men zijn deeg naar de bakker bracht.

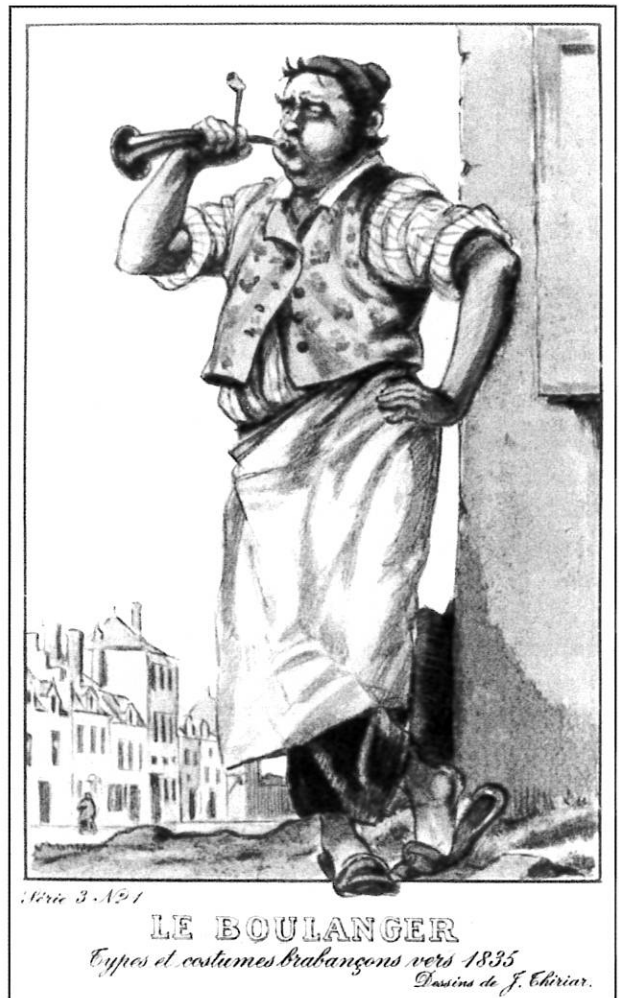
In de Westhoek droeg men 100 kg meel naar de bakker. Hieruit kwamen 130 broden: 100 broden voor de particulieren en 30 broden als loon voor de bakker.³⁴

26. Brood van de eigen bloem voor de boeren

In Kwerps gaven veel boeren een zakje eigen bloem met de bakker mee om brood te bakken. Marcel Van Tilt vertelde daarbij dat bakker Fernand Salens niet met de bloem van elke boer afzonderlijk bakte. Hij goot alle boerenbloem samen en maakte daarvan het brood voor de boeren in Kwerps, die een zakje bloem leverden. Men moest oppassen dat er geen 'massel' in het graan zat. Dat is een ziekte, waardoor het graan volledig zwart ziet en de bloem als zwarte bloem onbruikbaar wordt. De laatste jaren komt 'massel' niet meer voor. Ook in Meerbeek leverden de boeren bloem aan de bakker. De leerlingen van het pensioonaat te Erps moesten tarwebloem meebrengen naar het pensioonaat van de Dienstmaagden van Maria. Het pensioonaat liet deze bloem malen in de maalderij van 'Miene' Lambrechts te Erps.

27. Het verdwijnen en het heropleven van het bakhuis

Het bakhuis werd eerst vervangen door de bakker, eerst de warme later ook de koude, en daarna door de broodfabriek. Dat was de logische evolutie. Rond 1900 waren de bakkers nog zeldzaam op het platteland. Bakkerij H. Vandeneynde uit de Brusselsestraat te Leuven leverde voor W.O. I brood in Midden Brabant. De bakkerij kondigde met een horen haar komst aan o.a. in Nederokkerzeel. Marie Vangramberen zag Vandeneynde ook te Everberg: "In de jaren 1890 was er maar één bakker in het dorp en dat was Vandeneynde van Leuven".

De bakker met klaroen volgens de tekening van James Thiriar. Hij steunde op de tekening van J.B. Madou uit 1835. Verz. Henri Vannoppen

In Erps had men Van Doren of 'Bekkes'. Op hun facturen vonden we de volgende kop: 'G. Van Doren-Van Holsbeeck te Erps (bij Cortenberg). Huis gesticht in 1800. Bakkerij-Kruideniershandel-Ellegoederen. Specialiteit van keukenbrood. Amandelbrood, Pain à la Grèque en Speculatie'.

³⁴ *Ibidem*, p. 75.

Bakkerij Vandeneynde met klaren te Nederokkerzeel voor 1914. Verz. Erfgoedhuis Kortenberg

Bakkers hadden ook vaste broodprijzen. Deze bestonden in België sedert 1940. Er was één broodprijs voor het gehele land. Een brood van 900 g kostte 2,40 fr en men had er 4 rantsoenzegels voor nodig.

In 1949 werd de vaste broodprijs voor een brood van 1 kg vastgesteld op 6,9 fr. Vanaf 2004 was er geen vaste broodprijs meer. De wetgever leerde uit de geschiedenis dat hongeropstanden met plunderingen van bakkerijen best konden vermeden worden. De Franse Revolutie in 1789 was aldus begonnen.

zijn grootouders in Kwerps gebakken werd. 'Lange Jef' was een ambulante handelaar, die klederen en stoffen verkocht. Wanneer hij onder de oorlog langs kwam, nam hij gewoonlijk een groot brood of een kruiwagenwiel mee bij zijn grootouders. Na 1945 werd het broodbakken opgegeven, niet alleen in Midden-Brabant, maar ook in het Dijleland.

In 1990 herbegonnen de Bakkers van Kwabeek. Ze restaureerden het bakhuis van het kasteel van Vertrijk.

PATRONALE BROOD- EN BAKNETBAKKERSVERENIGING VAN BRUSSEL aangesloten bij de Landbond der Belgische Brood- Baknetbakkerbazen		1 - 12 - 1963		ASSOCIATION DES PATRONS BOULANGERS-PÂTISSIERS DE BRUXELLES affiliée à la Ligue Nationale des Patrons Boulangers-Pâtisseries Belges	
BROODPRIJS				PRIX DU PAIN	
	GEWICHT POIDS	ONGESNEDEN NON COUPÉ	GESNEDEN-VERPAKT COUPÉ et EMBALLÉ		
Boulotbrood Galetbrood Plaatbrood	900 gr.	9,-	9,75	Pain boulot » galette » platine	
Gewoon brood	1 kgr.	8,75	9,50	Pain de ménage	
Boulotbrood Galetbrood Plaatbrood	450 gr.	4,75	5,50	Pain boulot » galette » platine	
Gewoon brood	500 gr.			Pain de ménage	
Broodjes	't stuk	1,25	la pièce	Petits pains	
Bloem oo	1 kgr.	9,25	1 kgr.	Farine oo	
Ronde beschuiten der Bakkersbazen	120 gr.	6,50	120 gr.	Biscottes rondes des Patrons Boulangers	
Vierkante beschuiten St-LUC	265 gr.	11,-	265 gr.	Biscottes carrées SL St-LUC	

De vaste broodprijs te Brussel in 1963. Verz. Henri Vannoppen

In W.O. II ging men opnieuw zelf brood bakken. Wie geen bakoven had, kocht een ijzeren UTILO-oven. Het was een gouden tijd voor de UTILO-ovens.

Marcel Van Tilt herinnerde zich nog dat in W.O. II bij

Het was een vrij moeilijke oven. Hij was niet uit baksteen zoals de meeste bakovens, maar uit witsteen van Lincet en Linsmeau. Bij witte steen kan men de temperatuur moeilijk schatten. In plaats van met klei was de oven bedekt met zand, dat sneller de warmte doorlaat. Op 7

november 1990 werd de bakoven van Kwabeek plechtig geopend. Elke tweede maandag van de maand wordt hier vanaf 19u gebakken. De Bakkers van Kwabeek hebben het broodbakken aangeleerd te Holsbeek bij de bakkersgilde van het Hof ter Winge.

De bakkersgilde van Velpeleven te Verrijck op 9 augustus 2005. Foto Alfons Mannaerts

28. Vragen rond het brandhout

26. Hoe noemt men het brandhout? (schaarhout, wishout, mutsaard, 'hetsel', 'scheva' of schavei)? Welk soort hout gebruikt men voor het bakken van brood? Welk soort hout mag het niet zijn?
27. Hoe droog moet het hout zijn? Wat zijn de nadelen van het nat hout?
28. Hoe werd het hout gelegd? (kruisgewijs)
29. Waar stond de houtmijt?
30. Waar haalde men het schaarhout? (koopdagen) Hoe werd het schaarhout opgemaakt?

31. Gebruikte men ook ander afval (stengelafval, aard-appelloof) om te stoken in de bakoven?
32. Hoeveel schaarhout heeft men nodig voor één bakoven?
33. Was de oven stoken mannenwerk (rollenpatroon)?

29. Brandhout: 'mutsaard', 'hetzel' of 'schavei'

J. Weyns gaf 'mutsaard' in Brabant, 'heetsel' in Brabant en 'schavei' rond Leuven. Brandhout heet in Lubbeek 'hetzel' en in Bierbeek 'scheva', in Kwerps sprak men van 'mutsaard'. Ook in Zemst is het 'mutsaard'.

Bij de 'canada's' kapte men de scheuten af. Er waren mannen die met sporen in de boom klommen. Ze kaptten er de zware takken af. In Kwerps noemde men dit 'kandeleiren'. Het brandhout was gewoonlijk klein hout. Het mocht geen dennenhout zijn. In Meerbeek stookte men met 'haitzel'. Het was dikwijls elzenhout. Men kocht op de koopdag een koop hout en deed het af. In Noord-Brabant in Nederland gebruikte men loofhout, geen harsen. In het Zennedal en ten westen ervan gebruikte men meestal wilgen- en meidoornhout. In de bos- en heidestreek ten oosten van de Zenne werden ook rijsthout, brem, doornen en bramen gebruikt. Om de mutsaard aan te steken gebruikte men in de Zennevallei stro.

De 'Backerye van Quabecke' (Boutersem) bakt met sleunhout (wilg, olm, vogelkers). Ze verwerken het sleunhout tot mutsaard.³⁵

³⁵ L.SWEVERS, 'Backerye van Quabecke', in : *Velpeleven*, s.l., 2006, nr. 2, p. 75-76.

30. De houtmijt

Het brandhout moest heel droog zijn. In Meerbeek droogde de 'haitzel' in de houtmijt. In Boutersem moest het hout minstens 1 jaar gedroogd hebben. Nat hout geeft geen hitte en geen klare vlam. Het hout werd getast in verband. In West-Brabant werd het hout kruisgewijs in de oven gelegd.

De houtmijt stond in de boomgaard of onder een afdak. In de buurt vond men dikwijls een vlierstruik. Deze plant was volgens de volksmens de afweerder van de kwade hand, die brand veroorzaakte. Hetzelfde werd ook gezegd van gewone huislook.

In Boutersem bekam men hout via de kooldagen. De hetsels werden daar eerst met een wis en een oog gebonden. Later gebeurde dit met ijzerdraad. In Meerbeek kocht men schaarhout boven (in de gemeente Bertem en omliggende gebieden) of beneden (de bossen van Prins de Merode). Nadat het schaarhout gekocht was, werd het gekapt en op schalmen gelegd. Men maakte het op. De 'haitzel' werd gebonden met verroeste ijzeren draad met de trektang.

Het voorvuur bestond uit stengels, loof en ook wat klein hout in Boutersem.

Om 45 broden van 1 kg in pannen te bakken heeft men 6 normale 'hetsels' nodig. Wanneer we het rollenpatroon onderzoeken, zien we dat de oven stoken of de oven heten (West-Brabant) mannenwerk was.

Het stoken van de oven te Vertrijk op 9 augustus 2005. Foto Alfons Mannaerts

31. Vragen rond het inschieten van het brood

34. Op hoeveel graden bakt men brood, taarten?
35. Hoe zag men dat de oven warm genoeg gestookt was?
36. Hoe werd de gloeiende as van het schaarhout of de houtskool verdeeld en naar de zijkant gebracht (met de ijzeren haak of 'reutelaar' of rakelijzer)?
37. Wat was de functie van de ovenbezem? (ovenvloer reinigen voor het brood werd ingeschoten)?
38. Hoe werd het brood ingeschoten (met de ovenpaal of broodschieter)? Welke soorten ovenpalen kende men (tongvormig houten blad of ronde plaat)?
39. Geef de verschillen tussen brood op steen en brood op 'platines'.
40. Hoeveel broden gaan in de oven? Hoeveel wegen de broden (1 kg, karrenwielen)?
41. Wat is de baktijd voor een oven brood?
42. Was er een vaste bakdag? (vrijdag om brood te hebben voor zondag)
43. Hoe dikwijls bakte de boerin?
44. Was het brood in de oven zetten mannenwerk?

32. De oven moest wit zien

De bakkers wisten ons niet te zeggen op hoeveel graden er gebakken werd. Dat was 'op het goed val het uit'. Het plafond van de oven ziet normaal zwart. Wanneer dat wit ziet is er voldoende gestookt. Mijn grootvader Henri Vannoppen uit Erps-Kwerps wees er steeds op dat men niet kon bakken wanneer de ovenstenen niet wit zagen. Ook in Kwerps moet de oven wit zien vooraleer men kan bakken.

33. Het ratelijzer, de ovenbezem en de ovenpaal

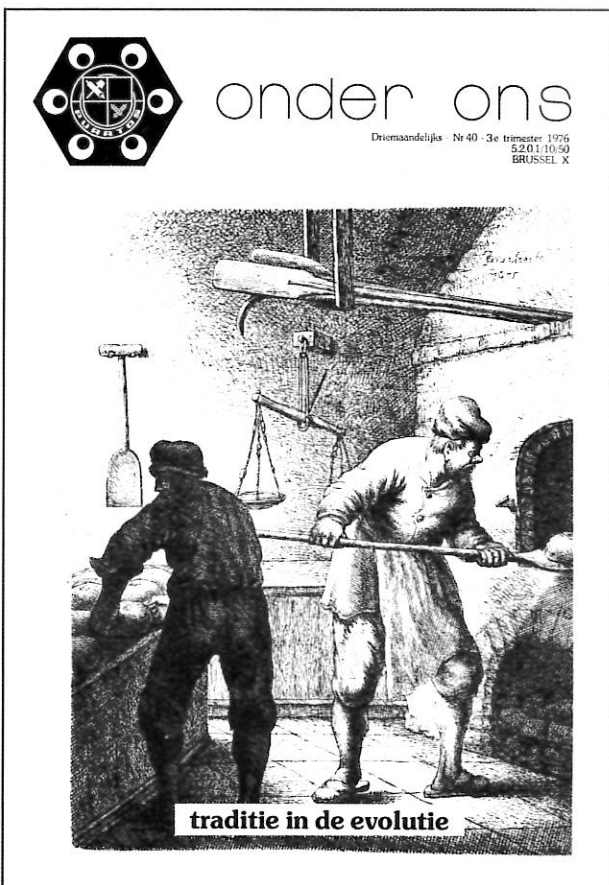
Met de 'reutelaar' of het ratelijzer verdeelde men de gloeiende as. De 'reutelaar' was de ijzeren haak waarmee ook de broodpannen verplaatst werden. Het is een haakvormig ijzer. Men spreekt ook over een rakelijzer of een rekelijzer.

De ovenbezem kende men niet. De ovenkrabber of astrekker gebruikt men in Boutersem om de as of de gloeiende 'kolen' te verwijderen uit de oven. Men ging met natte zakken over de steen, wanneer men vroeger op steen bakte. Men had een vod rond een houten stok om de oven te kuisen.

Men schoot in Boutersem het brood in met de ovenpaal of broodschieter. Het was een ijzeren ronde paal. In Meerbeek werd de ijzeren ovenpaal vooral gebruikt voor de lage taartvormen. Het was eigenlijk een ronde paal. Bij Salens in Kwerps zagen we nog een rechthoekige houten ovenpaal. Hij was eerder tongvormig. De ovenpaal had een steel van 2 à 2,5 m lang.

Broodjes worden op platen in de oven gebracht. In Zemst werd de oven schoongemaakt en het deeg werd er met de ovenpaal ingeschoven.

Brood op steen heeft meer korst dan brood in broodplatinen.

Het inschieten van het brood met de ovenpaal (kaft van het tijdschrift *Onder Ons* van Puratos de broodverbeteraar in 1976). Verz. Henri Vannoppen

34. De productie, de baktijd en de bakdag

In Lubbeek gingen 12 broden van 2,5 kg in de bakoven. In Meerbeek bij de familie Banken gingen 7 à 10 broden in de oven. In de Leiestreek gingen 10 à 50 broden in de oven. In Grimbergen sprak men van 15 à 20 broden.

De baktijd voor een oven brood is ongeveer 1 uur. Het passend spreekwoord luidt als volgt:

'Goed gebakken en niet verbrand,

Is een baksel met verstand'.

Het brood mag niet te zwart zien en als het zo is dan krijgt men een ander spreekwoord 'Ge moet het brood eten zoals het gebakken is'.

En iedereen weet het 'Kakken gaat voor bakken'.

In West-Brabant was wit brood na een uur gebakken, roggebroomd bleef tweemaal zolang in de oven. In Grimbergen gaf men 60 à 90 minuten baktijd.

In Lubbeek was de bakdag vrijdag. Men had dan vers brood voor de zondag. Met kermis had men dan ook rozijnenbrood. De herenboeren in West-Brabant bakten op vrijdag om goed brood voor de zondag te hebben.

In Meerbeek bakte men wanneer het brood op was.³⁶ In Kwerps bakte men niet op donderdag, vrijdag en zaterdag. Donderdag was op de hoeves de boterdag. Op vrijdag ging men naar de Leuvense markt 'Dellekes' en zaterdag was de kuisdag.³⁷

Men bakte in Boutersem en Lubbeek gewoonlijk 1 keer per week. Marcel Van Tilt te Kwerps herinnerde zich ook dat zijn grootvader Karel Penninckx ('Charel van den Ens') voor één week bakte. In West-Brabant bakte men om de 8 dagen in de zomer en om de 10 à 12 dagen in de winter.

In Lubbeek en Boutersem was het brood inzetten het werk van beide geslachten. De man en de vrouw hielpen mee want het moest snel gaan. In Meerbeek was het brood inzetten mannenwerk.

³⁶ Interview Armand Vandenhoeck, Erps-Kwerps, 1986.

³⁷ Interview Virginie Verheylewegen, Erps-Kwerps, 1986.

35. Vragen rond de taarten en de andere baksels

45. Wat deed men met de deegresten (appelbroodjes of 'kattkoppen', ovenkoeken zoals voor 'greef' van halfvasten, vollaard of 'cognou')?
46. Bakte men kramiek, krentenbrood, rozijnenbrood? Suikerbrood? Melkbrood? Wat waren de verschillen? Bakte men mastellen, pistolets, sandwiches?
47. Bakte men taarten en vlaaien (appeltaarten, perentaarten, rijstaarten, pruimentaarten, fruittaarten, 'crèmetaarten', rabarbertaarten)?
48. Welke deeg gebruikte men voor taarten? (boerendeeg, bladerdeeg of 'pellekensdeeg')?

36. Feestgebakken: de vollaard, de 'totemans', nieuwjaarskoeken en halfvastenmannen

Een vollaard is volgens de ene een groot rond koekenbrood voor de kerst- en paasperiode. Eeuwenlang werd de vollaard opgesmukt met een patakon. De patakon is een ronde munt van aardewerk of gips in een brood. Deze komt voor in België en Noord-Frankrijk.³⁸ Volgens de anderen was de vollaard een briochebrood al dan niet met rozijnen, langwerpige van vorm, waarvan de twee uiteinden rond zijn. Men vindt hem al terug bij de 'Kinderspelen' van Brueghel.³⁹ In Wallonië kent men de vollaard als de 'cognou'.

In Tienen had men de 'totemans' op de vooravond van kerstmis. Het was een gebak met een lichaam met twee hoofden dat op kerstdag ochtend aan het voeteinde van het bed van de kinderen werd gezet tegen hun ontwaken.⁴⁰

Nieuwjaarskoeken in Rotselaar waren witte koeken in de ruwe vorm van een mens met een steen boven aan de kop, een dikkere steen in de buik en een kleinere aan de voet. Bovenop stak een pluim.⁴¹

Met halfvasten was het 'Peke Greef' en dan bakte men een 'greef' als ovenkoek. Er waren de halfvastenmannen te Vollezele-Herne en te Tollenbeek. Het was een gebak

in de vorm van een mannetje. Het werd verspeeld met de kaarten of met het bolspel. In Ceroux-Mousty en in Ottignies kent men het als de cognou. Het hield verband met de Greef of Graaf van Halfvasten.⁴²

37. 'De tartepom' of de appel in deeg

De deegrestjes werden gebruikt voor appelbroodjes en ovenkoeken volgens Dr. J. Weyns. Het was ook een test voor de hittegraad van de oven. Men kende 'tartepom' appelspijs of een appel in deeg in Lubbeek.

'Het schrapsel van de moel' is het jongste kind. Het jongste kind kreeg dikwijls ovenkoeken met het afkrabsel van de 'moeillie' in West-Brabant.

38. Kramiek, krentenbrood en rozijnenbrood

Louis Swevers vertelde ons dat zijn moeder in Lubbeek kramiek bakte. In 1218 werd de term volgens J. Weyns reeds vermeld in Lennik voor wit krentenbrood. Men sprak van rozijnenbrood en van krentenbrood. Rozijnen zijn gedroogde druiven, krenten zijn fijner. Krenten zijn kleine rozijnen zonder pitten. Oorspronkelijk kwam deze soort alleen voor in de streek van Corinthe in Griekenland. In het Duits spreekt men nog steeds van Korinthen, in het Nederlands van krenten. Later verspreidden de krenten zich over de Peleponesus, de Ionische eilanden, Dalmatië en Sicilië. Ooit waren krenten het belangrijkste Griekse handelsproduct. In 1903 poogde Griekenland tevergeefs een monopolie voor krenten te bekomen. De Latijnse naam voor krenten is *vitis vinifera apysena*. Rozijnen zijn groter dan krenten. Het zijn langwerpige grote bessen met pitten. Er bestaat ook een gele soort rozijnen zonder pitten nl. de sultanarozijn. De rozijnen komen meestal uit Spanje en Turkije.⁴³

³⁸ T. TOELEN, *o.c.*, p. 72-73.

³⁹ L. WILLEMS, R. CLAES en R. VAN DER LINDEN, *Banketgebak, een zoete zaligheid*, Deurne, 1988, p. 202.

⁴⁰ Brabantse woorden nr. 412 brood, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1961, p. 484.

⁴¹ *Ibidem*, p. 483.

⁴² *Ibidem*, p. 483.

⁴³ Met dank aan Maria Rütten uit Everberg voor de bezorgde gegevens.

Maria Banken gaf duidelijk de verschillen weer in Meerbeek bij het bereiden van kramiek, suikerbrood, melkbrood en gewoon brood. Voor gewoon brood gebruikte men warm water, voor melkbrood gebruikte men warme melk. Bij gewoon brood werd liezevet gebruikt, bij melkbrood boter. Bij kramiek gingen er ook eieren en rozijnen in. De rozijnen moest men bij voorbaat laten weken. Bij suikerbrood gingen er stukjes broodsuiker in.

's Zondags was er in Kortenberg tijdens het interbellum bij de bakkers kramiek en melkbrood, geen Frans brood. Men kon dan frangipanes, taarten met stokjes, mastellen en pain à la grecque kopen.⁴⁴ In West-Brabant waren er ook boterkoeken.

39. Mastellen, pistolets en sandwiches

Mastellen waren populair voor 1914. Denk maar aan het liedje "Ju paardje vos, ge rijdt naar den bos met koeken en mastellen en de toom brak los". Men kan nu nog mastellen kopen in de bakkerij Perdieu in Leuven. Mastellen hadden op de bovenkant een diep putteke. Ze werden gebakken voor de vormelingen en voor de huwelijken. Men gebruikte hiervoor gewone bloem, siroop en kaneel.

Eerst verscheen de pistolet, later de sandwich en daarna de piccolo. Deze laatste is van vrij late datum. De pistolet is een klein broodje, een typisch Belgisch product. Het werd vooral bij feestelijke maaltijden gebruikt. De vorm is gewoonlijk rond, de krokante korst wordt bekomen door stoomtoevoeging bij het bakken. Vroeger werden deze broodjes 'mikjes' genoemd. Vanaf de 17de eeuw komt de naam 'pistolet' op. De oudste vermelding zou 1643 zijn. Pistolets vond men in Kortenberg rond 1932-1933 in het Depot van de bakkerij Sorgheloos. Dat was een huis van Adriaans op de Leuvensesteenweg, waar vroeger commandant de l'Escaille woonde.⁴⁵ De Belgische sandwich is van Brusselse oorsprong, maar met Engelse 18de-eeuwse invloed. Het is een wit broodje met lichte zachte korst, zoet, maar er is ook melk aan toegevoegd.

40. Taarten

Om taarten te bakken in het bakhuis had men een ijzeren taartplaat of 'platine'. De oudste hebben geen gekartelde rand, de latere hebben een gekarteerde rand. In Lubbeek bakte men witte taarten met vanillecrème, zwarte taarten met pruimen en appeltaarten. In Meerbeek bakte men crèmetaarten, kriekentaarten en rabarbertaarten. Voor de crèmetaarten gebruikte men melk met pudding. Voor de kriekentaarten gebruikte men krieke zonder 'kenen' (pitten). Op de rabarbertaarten werden soms reepjes gelegd.

In Everberg had men rond 1890 met kermis twee soorten taarten op de pachthoven bij de families Ackermans-De Busscher (Het Gasthuishof) en Vangramberen-De Coster (Het Haantje) nl. fruittaarten met randjes boven en kaastaarten. De 'pachtes' van Ackermans en moeder Vangramberen kwamen uit Duisburg bij Tervuren, vandaar de traditie van de kaastaarten. In Brabant bakt men nu kaastaarten met appels. Vooral Overijse is bekend om zijn kaastaarten. In Winksele kende men 'knoeseltaarten' met 'knoeselen' of stekelbessen en aardbeientaarten. De vruchtentaarten werden in ondiepe ijzeren vormen 'platinen' gebakken.

Sint-Genesius-Rode was bekend om zijn taarten: de taarten van Ro. De boerinnen gingen met de kruiwagen hun taartjes verkopen. En ze gingen ver. De 'taartjesvrouwen van Ro' stonden op 2de Paasdag op de weg naar Diegem om hun taartjes te verkopen bij de grote begankenis van Sint-Cornelius. Er waren taartjes gevuld met een spijs bereid uit gedroogde pruimen en gedroogde appelschijven ('half en half') en taartjes met rijstpap. $\frac{3}{4}$ waren pruimtaartjes tegen $\frac{1}{4}$ rijsttaartjes.⁴⁶ In Tienen had men witte en zwarte vlaaien. De witte waren gevuld met een mengsel van melk en eieren, de zwarte met pruimenmoes.⁴⁷

J. Weyns herinnerde zich twee soorten vlaaien: deze met appelspijs en deze met perenspijs. Voor de appelspijs maakte men appelmoes met appels, suiker en kaneel. Peren werden gedroogd, een nacht te week gezet, gekookt en er werd suiker aan toe gevoegd om taartenspijs te bekomen. Op het schilderij de 'Spreekwoorden' van Breughel vinden we het spreekwoord: "Daar zijn de daken met vlaaien belegd". Volgens Dr. J. Weyns zag men daar 23 appelvlaaien (lichte) en 10 perenvlaaien (donkerbruine), volgens Dr. Jan Grauls waren het rijstvlaaien en pruimenvlaaien.

⁴⁴ Interview Emiel Marsé, Kortenberg, 1991.

⁴⁵ Interview Emiel Marsé, Kortenberg, 1991.

⁴⁶ C. THEYS, De taarten van Ro, in : *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1934, p. 28-31.

⁴⁷ J. VERSTAPPEN, *150 jaar volksleven. Kroniekes uit de 'goede tijd van toen' 1830-1980*, Brugge, 1980, p. 35.

Zeer speciaal bij onze zuiderburen in Waals-Brabant zijn de 'tartes à l'djotte' van Nijvel. Ze zijn gebakken met fijne bloem en veel eieren. Ze zijn versierd met zachte kaas, vermengd met gebruinde boter, ajuin, stelen van snijbiet, peterselie, zout en peper. Ze worden warm binnengespeeld en daarvoor nog even overgoten met gezouten gesmolten boter.⁴⁸

41. De taartgebieden in Vlaanderen

Vlaanderen had voor 1914 vier taartgebieden:

1. de Mattetaartenstreek: Geraardsbergen, Ninove en Z.W.-Brabant. De 'mattetaart' was vervaardigd van gestremde melk of melk met 'matten' of klonters.
2. de Vlaamse vlaaistreek: in Vlaanderen en West-Brabant.
3. de fruittaartenstreek tussen Brussel en Mechelen.
4. de Lierse vlaaikens. Vlaai komt van het Middelnederlands vlade, een platte koek. Het koekje bestaat uit een schoteltje van deeg, waarin een mengsel van stroop, bloem en suiker.⁴⁹

42. Vlaaien

Mijn grootmoeder Leonie Vannoppen-Vanhoegaerden sprak over 'tourten' als ze het over taarten had. In Lubbeek sprak men over 'vloois' (vlaaien). In steden zoals Antwerpen had men een Vlaaikengang. Bij de 'Boerenbruiloft' van Breughel vonden we eiervlaaien en kaasvlaaien. Eiervlaaien zijn geel. Men gebruikt hiervoor eieren, suiker en melk en men bekomt een soort 'flan' in het Frans. De kaasvlaaien zijn wit. Ze werden bereid met platte kaas.

43. Taartendeeg

Voor de taarten gebruikte men een andere deeg dan brood in Lubbeek. In Meerbeek gebruikte men voor de taarten 'boerendeeg'. Boerendeeg was gistdeeg. Bladerdeeg of korstgebak en kruimeldeeg of koekjesdeeg of zanddeeg voor taarten kende men niet in de traditionele bakoven.

44. Vragen rond het uithalen van het brood

49. Hoe zag men dat het brood voldoende gebakken was?
50. Werden ook pruimen en appelschilfers in de oven gedroogd na het bakken van het brood?
51. Wat deed men met de 'ovenas' (meststof)?
52. Was het brood uithalen mannen- of vrouwenwerk?

45. Zijn broodje is gebakken

De boerin zag dat de broden goed waren. Ze werden uit de bakoven gehaald. Er werd koude koffie met een borstel over het brood geveegd, wanneer het uit de oven kwam. Zo blonk het brood. In Lubbeek was het uithalen van de oven zowel mannen- als vrouwenwerk. In Meerbeek was dit vrouwenwerk, in West-Brabant ook.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 36.

⁴⁹ L. LINDEMANS, De Vlaamse vlaai, in: *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1943, p. 36-45.

Het uithalen van de broden te Zemst-Laar in 2006 bij Paul Buelens. Foto Alida Minnes

46. Drogen van fruit en vlees na het bakken van het brood

In West-Brabant werden droogpruimen en appelschilfers in de oven gelegd. Het ging om de winterprovisie. In Lubbeek werd één keer paardenvlees in de bakoven gedroogd. Er waren 12 dode paarden in Lubbeek in 1944. Ze waren afgeschoten bij de aftocht van de Duitsers. Iedereen wou een stuk paardenvlees. Het paardenvlees werd in zout gelegd, afgewassen en op planken in de oven gedroogd. De oven mocht niet te warm zijn. Men deed dit enkele uren na het bakken. Vervolgens werd het paardenvlees gerookt en bewaard in een zak op zolder voor latere consumptie.

47. De ovenas

De ovenas was in Lubbeek meststof. Het was heel goed voor de leibomen en voor de druivelaars. De as werd daar dan ook rond gelegd. Schramouille van de Leuvense stoof werd rond de krieckenbomen en rond de notenbomen gedaan. Men beweerde dat men dan harde notenschelpen bekwam. Vroeger ging niets verloren.

48. Vragen rond het brood bewaren en opeten

53. Waar bewaarde men het brood (in de kelder op de hank of de broodplank, in de schapraai of in de 'mouille')?
54. At men vroeger vers brood?
55. Hoe werd het brood aangesneden? (kruis op de steenkant)
56. Hoe werd het brood gesneden? (broodsnijder, broodmes)
57. Hoe noemt men een boterham ('ne kant', 'nen boo')?
58. Hoeveel boterhammen mochten de knechten op de pachthoven snijden (één of meerdere)? Verklaring ('pleksel')?
59. Welke middelen kende men opdat het brood niet zou zuur worden of beschimmelen?
60. Kende men 'gewonnen brood' of 'pain perdu' (verloren brood)? Kende men bodding?

49. Brood bewaren en opeten

In Lubbeek bewaarde men het brood in een koeketel met een deksel in een kelder. In de zomer lag het brood op de stenen bank in de kelder. In de winter was deze stenen bank te vochtig. In Weerde bewaarde men het brood onder de trap naar de bovenverdieping of zolderkamer (een plank boven de trap. In West-Brabant bewaarde men het brood op de hank of op de broodplank. In de winter bewaarde men daar het brood in de 'moeillie'. Volgens J. Weyns werd het brood bewaard in de broodkast

of in de schapraai of schaprade. Een schapraai was een kast met twee deuren en boven een schuif. In 1321 vond men in Gent een 'scaprade'.

Vers brood werd niet gegeten. Het was slecht voor de maag en de darmen plakten daarvan aan elkaar. Men moest het brood 8 dagen kunnen bewaren. Men moest dan ook rekening houden met het weer en met de temperatuur. De korst of een beschimmeld stuk van het brood werd in Lubbeek gewoon afgesneden en aan de varkens gegeven. In Weerde at men altijd vers brood omdat de grootouders van Colette Vanderbeken een oven hadden. In Frankrijk werd het brood snel oud. De ouderen steken daar het brood in de koffie.

Het brood werd aangesneden nadat er een kruis op de steenkant of de onderkant van het brood was gemaakt. Het brood werd gesneden met een mes. Oorspronkelijk werd de broodsnijder gebruikt later het broodmes.

In Boutersem en Lubbeek spreekt men van 'nen boo', in Erps-Kwerps van 'nen boo' en van 'ne kant'. In Weerde is een snee brood ook 'een boo'.

In West-Brabant waren de kanten van het brood voor de bedelaars. Een kant was daar een rand, geen boterham. J. Weyns gaf een 'stutte' in West-Vlaanderen, een snee brood in de Antwerpse Kempen en 'ne kant' in West-Brabant.

Op heel wat pachthoven mocht men slechts 'ene kant' boterham eten en men mocht hem zo dik snijden als men wou. Dat was uit profijt voor het 'pleksel'. Dat was zo te Steenokkerzeel in de boerderij 'Te Sterckxes' en in Schoonaarde-Erps op het pachthof Janssens (bij 'Tielens'). De herenboer plekte het brood met boter en de gasten met vet of smout in West-Brabant.

Men gebuikte meer zout voor het brood van de schippers: 3 à 4 g meer. Ook gebruik van koud water zou het zuur worden van het brood tegengaan.

50. Restgebak: gewonnen brood en bodding

Niets ging er verloren. Onze voorouders prevelden niet zonder reden dagelijks 'Geef ons heden ons dagelijks brood'. Brood was een duurzaam product. De overschot

werd gebruikt als 'gewonnen brood' of als bodding.

In Bierbeek kende men 'gewonnen brood'. In Erps-Kwerps sprak men van 'pain perdu', een ander woord voor wentelteefjes. Marie Banken uit Meerbeek vertelde ons hoe men 'gewonnen brood' of 'pain perdu' maakte. Men nam brood. Men goot er melk, bruine suiker en eieren onder elkaar geklopt over. Het brood weekte in deze vloeistof. Dan begon het bakken van het gewonnen brood. In Weerde at men gewonnen brood, met eieren en melk geklust en gebakken in de pan. In West-Brabant gebruikte men voor gewonnen brood mastellen, beschuiten en wit brood.

Bodding werd reeds voor 1914 te Leuven door de bakkers gemaakt uit 'oudbakkenbrood'. Het was een soort pudding met rozijnen.⁵⁰

Besluit

Het project 'Broodbakken in Vlaams-Brabant' in 2005-2006 was succesvol. Heemkringen met bakkersgilden (Boutersem) leerden ons de praktijk van het traditioneel bakken en deden andere heemkringen in actie schieten op het gebied van bakhuizen (Zemst). Verschillende zegspersonen gaven ons een beeld van de bakgewoonten in hun eigen streek: Louis Swevers voor Boutersem en Lubbeek, Marie Banken voor Meerbeek, Marcel Van Tilt voor Erps-Kwerps en Colette Vanderbeken voor Weerde en Zemst. Dr. Jozef Weyns voor Vlaanderen in het algemeen en H. De Visch voor West-Brabant waren onze eerste gidsen rond de bakoven. Het onderzoek past in het nieuwe elan dat de studie van de bak- en bakhuizencultuur kent. De vragenlijst werd uitgetest en kan gemakkelijk overgenomen worden door andere provincies en andere heemkringen. Het bakhuis met zijn gewoonten bleef niet onder zijn kerktoren staan, maar werd vergeleken doorheen de geschiedenis met voorbeelden uit andere provincies, uit andere taalgebieden en uit andere landen. Dat was ook de meerwaarde van het onderzoek.

Henri Vannoppen
Leuvensesteenweg 839
3071 Erps-Kwerps

⁵⁰ Brabantse woorden, in : *Eigen Schoon en De Brabander*, s.l., 1961, p. 483.

Kassa, kassa, ...

De kassabon of het kas(sa)ticket: een efemere waarde?

Dominique J.B. Vanpée

"Bistrometrie (...) Getallen die binnen de muren van restaurants op de rekening worden geschreven volgen niet dezelfde wiskundige wetten als getallen die in enig ander deel van het heelal op enig ander stuk papier worden geschreven. Dit enkele feit bracht een revolutie teweeg in de wetenschappelijke wereld."

DOUGLAS ADAMS ; RIEN VERHOEF (vert.), *Het leven, het heelal en de rest. (Transgalactisch liftershandboek ; 3).* (Fontein SF), Baarn, 1995, p. 36 en p. 38.¹

"With price tag affixed, the commodity comes on the market. Its material quality and individuality are merely an incentive for buying and selling; for the social measure of its value, such quality is of no importance whatsoever. The commodity has become an abstraction. Once escaped from the hand of the producer and divested of its real particularity, it ceases to be a product and to be ruled over by human beings. It has acquired a 'ghostly

objectivity' and leads a life of its own. 'A commodity appears, at first sight, to be trivial and easily understood thing. Our analysis shows that, in reality, it is a vexed and complicated thing, abounding in metaphysical subtleties and theological niceties.' Cut off from the will of man, it aligns itself in a mysterious hierarchy, develops or declines exchangeability, and in accordance with its own peculiar laws, performs as an actor on a phantom stage. (...) Otto Rühle, Karl Marx (Hellerau <1928>), pp. 384-385. [G5,1]."

WALTER BENJAMIN ; HOWARD EILAND and KEVIN MCLAUGHLIN (transl.), *The Arcades project. [Prepared on the basis of the German volume edited by Rolf Tiedeman.]* London/Cambridge, MA, USA, 1999, 2nd printing, p. 181.

¹ DOUGLAS ADAMS, *Life, the universe and everything. (Hitchhikers's trilogy ; 3)*, New York, NY, USA, 1995, p. 46 : 'bistromathics' en p. 49.

Is een kassabon of -ticket nu reeds kunst?

Tijdens de tentoonstelling 'Concepten van representatie. Jacques Delfau – Werner de Vos – Tom Rommens' werd in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (KMSK) – Internationaal Cultureel Centrum (ICC) aan de Meir in Antwerpen gedurende de periode van 10 oktober 1997 tot en met 30 november 1997 onder andere werk getoond van Tom Rommens (°Wilrijk, 29 mei 1966) die op 14 oktober 1995 overleed doordat hij besloot een eind te maken aan zijn leven door zelfdoding. Volgens de publicatie bracht hij zijn jeugd door te Vremde, studeerde Grieks-Latijnse, een jaar filosofie aan de UFSIA (Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius, nu met RUCA en UIA samengesmolten tot de Universiteit Antwerpen (UA)) en fotografie. Vanaf 1990 woonde en werkte hij in Antwerpen tot zijn zelfmoord.

Eén van de drie werken van Tom Rommens dat tentoongesteld was – naast *Schaap* (zwart-wit fotokopie) en *Zebrapad* (installatie met graszoden op de binnenkoer), werd als volgt omschreven in de catalogus naast de afbeelding: "Ik KEER TEVREDEN TERUG, 1995, uitvergroete fotocopie van kastickets, 20x60. Privé-verzameling, Antwerpen. JE RENTRE GAGNANT, 1995, photocopie agrandie de tickets de caisse, 20x60. Collection privée, Anvers."

Cel Crabeels schreef hierover: "Ik keer tevreden terug bestaat uit enkele gevonden kastickets van de warenhuisketen GB, uitvergroot via fotokopie en onder mekaar geplakt tot een oplopend bedrag. Op het laatste ticket verschijnt de GB-slogan "ik keer tevreden terug". In dit werk zit een verwijzing naar een bepaalde periode in zijn obsessionele controledrang. Op een bepaald ogenblik voelde Tom zich gedwongen om zwerfvuil van de straat op te rapen om het dan thuis in zijn vuilbak te deponeren. Tom paste zijn telcontrole-systeem toe op al het zwerfvuil dat hij op zijn weg tegenkwam. Het zwerfvuil werd zo opgedeeld in categorieën. Elke categorie, lege sigarettenpakjes, warenhuistickets, snoepwikkels, afgevalen knopen, gebroken stylo's, kroonkurken, ... werd van een waardegetal voorzien. Voordat hij zijn woning kon betreden, moest hij van elke categorie een voorafbepaalde hoeveelheid hebben verzameld. Na een meticuleuze telcontrole, om zekerheid te verwerven dat alles in de juiste hoeveelheid en soort aanwezig was, kon hij zijn woning betreden. Deze bij aanvang schijnbaar eenvoudige handeling, groeide uit tot een gigantisch, haast onoverkomelijk karwei. Tom Rommens maakte dit werk terwijl hij deze fase in zijn dwangstelsel nog niet volledig had overwonnen. Het is voor hem op dat ogenblik een bevrijdend gebaar. Hij koos uit het overweldigend aanbod van zwerfvuil deze vergeten of weggeworpen kastickets om er een collage van te maken. Hij deed dit achteloos, zonder ze te moeten opnemen in zijn dwanghandelingen. De slogan "ik keer tevreden terug" die hij onderaan de collage benadrukte, krijgt zo een erg

Tom Rommens. Ik keer tevreden terug, 1995, uitvergroete fotocopie van kastickets, 20 x 60. Privé-verzameling, Antwerpen – Je rentre gagnant, 1995, photocopie agrandie de tickets de caisse, 20 x 60. Collection privée, Anvers

Uit : ERIC PIL (samenst. tentoonstelling en red. catalogus), CEL CRABEELS, BERND LOHAUS, JOHAN PAS en ERIC PIL (teksten), MARIE-PASCALE GILDEMYN (vert.), Concepten van representatie. 10 oktober 1997 – 30 november 1997. Jacques Delfau – Werner de Vos – Tom Rommens. (ICC-catalogus ; 321), Antwerpen, 1997, p. [41]

NEW GIB N.V. BTW BE 449.250.25	
GB ANTWERPEN GROENPLAATS 03.221.36.1	
CHITIS CHIPS	25,00
SHITIS CHIPS	25,00
PEER TOYENNE	37,50
4 x	8,00
SAMWIEB/FICOLA	32,00
PERCEL SUPER 1.5L	249,00
WINTERGLA 2000	47,00
GOUDA	52,70
GOUDA	65,20
CHATEAUBRIAND	149,10
CHATEAUBRIAND	76,79
HEBUIEK BRINK	42,00
HEBUIEK BRINK	42,00
HEBUIEK BRINK	42,00
HEBUIEK BRINK	42,00
BECEL HALFVOL	28,00
TANIGSTEINER HANSEN	27,00
LEBBOED	7,00
STAR CAT	25,00
STAR CAT	25,00
EVENT NAT. NIBERGA	26,00
PROCCOLI	33,50
ANDECOLI	33,50
BANANEN	27,50
CHITIS CHIPS	25,00
MATERIE CONFITE.	47,00
BRANDIEP GRADY	139,50
PARMATER VOL Y 125	15,30
EVENT NAT. NIBERGA	26,00
TOTAAL	1.474,00
LEVENSMIDDEL	20,00
TOTAAL	1.474,00
CASH	1.500,00
TERUG	26,00
8/01/94 13:55 0001 08 0187 22453704	
DANK U TOT ZIENS	
IK KEER TEVREDEN TERUG	

NEW GIB N.V. BTW BE 449.250.25	
GB ANTWERPEN GROENPLAATS 03.221.36.1	
WURSTEN	104,00
TOTAAL	126,50
CASH	200,00
TERUG	73,50
8/01/94 11:01 0001 10 0000 22453700	
DANK U TOT ZIENS	
IK KEER TEVREDEN TERUG	

NEW GIB N.V. BTW BE 449.250.25	
GB ANTWERPEN GROENPLAATS 03.221.36.1	
GB AARDAP PRODUCTIE	45,00
TOTAAL	45,00
CASH	45,00
TERUG	00
8/01/94 11:04 0001 07 0001 22453703	
DANK U TOT ZIENS	
IK KEER TEVREDEN TERUG	

NEW GIB N.V. BTW BE 449.250.25	
GB ANTWERPEN GROENPLAATS 03.221.36.1	
VOOR HAMBURGERS	29,50
KROON WITTE SAUS	13,00
KROON WITTE SAUS	13,00
FILET AMERICAAN	47,70
CIJNGENEN	15,00
BANANEN	23,50
MILK JONAGORREN	22,00
KAAS NICOLA N.V.	37,00
TOTAAL	229,50
CASH	5.021,00
TERUG	4.800,50
8/01/94 11:37 0001 08 0009 22453702	
DANK U TOT ZIENS	
IK KEER TEVREDEN TERUG	

NEW GIB N.V. BTW BE 449.250.25	
GB ANTWERPEN GROENPLAATS 03.221.36.1	
TREFIN HARTHINT.	43,00
TOTAAL	43,00
CASH	100,00
TERUG	57,00
8/01/94 13:33 0001 08 0175 22453709	
DANK U TOT ZIENS	
IK KEER TEVREDEN TERUG	

invoelbaar karakter. Met dit werk ironiseert Tom Rommens echter ook onze ervaringen met winkelen/consumeren in het algemeen. Dit gedrag kan zeer compulsief en bevredigend zijn tijdens de uitvoering; vrijwel onmiddellijk [sic!] nadien krijgen we echter hiervan de rekening gepresenteerd." Volgens deze criticus past dit duidelijk in de visie van Rommens: "Tom Rommens wou nadrukkelijk geen kunstenaar zijn. Via deze negatie kon Kunst voor hem een vrijplaats zijn. Hij genereerde veel ideeën die, verder uitgewerkt, interessante werken hadden kunnen opleveren. Slechts enkele ervan kon hij uitvoeren. Het kostte hem onvoorstelbaar veel moeite en inspanning om te ontsnappen aan het dwangmatige karakter van zijn denken en handelen. Pas als hij de vrijplaats bereikte kon hij voorwerpen, handelingen of ideeën [sic!] als kunstwerken poneren. Hij ging dan intens aan het werk, gedreven en gehaast want de gegeven tijd was beperkt. In zijn ervaringswereld stonden scherpe tegenstellingen naast elkaar: luciditeit en onverschilligheid, extreme subjectiviteit en depersonalisatie, de betekenisvolheid en tegelijk de zinloosheid van alles."²

Het was de bezoekers aan te zien op 22 november 1997 dat zij zich vragen stelden bij deze uitvergroete kastickets. Is dit nu kunst? Toch kenden velen al toen de 'moderne' kunst of moeten we hier uit een catalogus over het kubisme aanhalen waarin ook naar het hergebruikt papierwerk verwezen wordt: "Als toeschouwer van de kubistische papiers collés en collages herkent men dus de eigen leefwereld van de kubisten terug, zij het via allerlei permutaties en dubbelzinnige associaties van de alledaagse cultuur- en consumptiemiddelen. (...)"³ Maar ook andere hedendaagse kunstenaars verwerk(t)en afval in hun werk. In de Verenigde Staten zorgde dit zelfs voor een tentoonstelling met werk verzameld door L.E. Herman – stichtend voorzitter van het 'national craft museum of the United States, the Smithsonian Institution's Renwick Gallery' in Washington, D.C.⁴

Een rekening... Is dat literatuur?

Als tiener werd ik via het boek *Villa des Roses* van de Vlaamse schrijver Willem Elsschot [Alfons Josef De Ridder] (geboren te Antwerpen op 7 mei 1882 – aldaar gestorven op 31 mei 1960) niet enkel geconfronteerd met een tekening van een bord waarop in gouden letters te lezen stond: "VILLA DES ROSES (...)" maar ook met een rekening:

"(...) gaf hij in zijn brief onderstaande gedetailleerde optelling van het bedrag harer vordering en madame Brulot moest erkennen dat hij alles royaal berekende.

A. Kostgeld:

December	31	dagen
Januari	31	"
Februari	28	"
Maart	31	"
April	30	"
Mei	10	"

Totaal . 161 dagen à fr. 14.00 fr. 2254.00"

En zo gaat het in deze roman nog verder wat betreft "B. Wasgeld, C. Zeep, kaarsen enz. en D. Voor de dienstmeisjes voor een Totaal van fr. 2463.00 in ronde cijfers fr. 2465.00 zegge: tweeduizend vierhonderd vijftienzestig frank, van welk bedrag hij interest op interest à 5 's jaars vergoeden zou, vanaf heden tot op de dag der betaling. (...)"⁵ Even schrikken als je een van onze betere Vlaamse schrijvers leest. Een rekening kan dus ook behoren tot de literatuur. En had Laurence Sterne hem dat niet reeds voorgedaan in zijn 'enige' werk *The Life and Opinions of Tristram Shandy Gentleman* (York 1760-1767, 9 delen) met als (belangrijk) toemaatje *A Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick* (1768, slechts 2 van de 4 delen werden afgewerkt) waarin arabesken niet vreemd zijn. Een ironisch rekensommetje komt zelfs in dit werk voor en werd aangehaald in een literatuurgeschiedenis van (Bernard) Frans Van Vlierden (alias Bernard Kemp Hamont 1926-08-22 – Leuven 1980-11-02).⁶ Maar ook in onze vaderlands(ch)e literatuur was een rekening (bestellingsorder) het thema van een kort verhaal van Hendrik Conscience (°Antwerpen 3 december 1812 - †Elsene 10 september 1883): *Eene 0 te veel* (1872).

² CEL CRABEELS, Tom Rommens, in : ERIC PIL (samenst. tentoonstelling en red. catalogus), CEL CRABEELS, BERND LOHAUS, JOHAN PAS en ERIC PIL (teksten), MARIE-PASCALE GILDEMYN (vert.), *Concepten van representatie. 10 oktober 1997 – 30 november 1997. Jacques Delfau – Werner de Vos – Tom Rommens. (ICC-catalogus ; 321)*, Antwerpen, 1997, p. 35-36 en p. 31.

³ J. VANBERGEN en L. PIL (coörd.), R. ACHTEN, P. BOLLE, D. BREMS, H. DESAVER, K. DILLEMANS, M. DUMON, C. ELEN, Y. GEUKENS, J. GRIETEN, B. HERBOTS, V. HOFACK, C. HOOGMARTENS, A.-M. JASPERS, C. MICHIELSENS, K. PUTSEYS, J. ROMBOUTS, K. SCHOOVAERTS, M. VAN BRANDEN, V. VAN BUN, W. VAN ROEY en N. WOUTERS (conceptie en uitwerking), P. STRUYVEN en TECHNOCHROME (foto's), *Kubisme. Dokumentaire tentoonstelling. Catalogus uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling van 6 tot 19 mei 1987 in het Erasmushuis, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, K.U.Leuven*, Leuven, 1987, p. 18-19 (A.-M.J., K.S. en M.V.B.).

⁴ LLOYD E. HERMAN, *Trashformations. Recycled materials in contemporary American art and design*, S.I. [Seattle], Washington, USA, 1998, 64 p.

⁵ WILLEM ELSSCHOT, *Villa des Roses*, in : WILLEM ELSSCHOT, *Verzameld werk*, Amsterdam, 1986, p. 10 en p. 80-81.

⁶ B.F. VAN VLIERDEN, *Een poëtica van de Europese roman*, Kapellen, 1987, p. 60.

Een kasticket... Is dat nu ook al wetenschap?

In tijden dat we het hoofdrekenen steeds minder zijn gaan beheersen en snel naar een rekenmachientje grijpen, is het merkwaardig dat bepaalde wetenschappers even wetenschappelijk stil staan bij het kassaticket uit de supermarkt. Eén van deze wetenschapsvulgarisatoren is Len Fisher, die in zijn boek *Het koken van een ei en andere alledaagse verschijnselen verklaard* hierop ingaat. Een variant hierop wordt tevens goed weergegeven in een recent in *NRC Handelsblad* verschenen stukje onder de titel *Winkelwagentje*: "De supermarkt zit vol verborgen foefjes, die mensen ertoe verleiden zo veel mogelijk te kopen. Kijk bijvoorbeeld maar eens naar de prijzen in winkels. Veel spullen kosten bijvoorbeeld 1,99 euro of 2,95 euro. Zelden kosten ze 2,01 euro of 3,05 euro. Dat komt omdat iets dan 1,99 euro kost, veel goedkoper lijkt dan 2,01 euro. Maar als je het bij de kassa afrekent, dan wordt het toch afgerond, en kost het allebei gewoon 2 euro."⁷ Maar ook Fisher is weer niet de enige die zich van het kasticket bedient binnen de wetenschap. De toonaangevende Deense wetenschapsjournalist Tor Nørretranders probeert ermee uit te leggen dat het interessante aan informatie is om deze weer kwijt te raken:

"Neem bijvoorbeeld een supermarkt. Je staat bij de kassa, waar alle artikelen bij elkaar worden opgeteld. Elk artikel in je winkelwagentje heeft een prijs. De kassajuffrouw slaat elke afzonderlijke prijs aan op de kassa en komt met het resultaat – de totale prijs: (...). Dit bedrag is het resultaat van een berekening, waarbij een heleboel getallen bij elkaar zijn opgeteld. Waar zit nu meer informatie in, in het resultaat of in de berekening? Het resultaat is één getal (...), terwijl de berekening uit een heleboel getallen bestond, bijvoorbeeld 23 verschillende prijzen. Wij zouden misschien direct vinden dat de meeste informatie in het resultaat zit, omdat toen wij op school leerden rekenen, de leraren er immers enorm op gebrand waren dat wij met het goede antwoord kwamen. Maar eigenlijk zit er veel minder informatie in het resultaat dan in de berekening. Er zijn immers veel verschillende winkelwagentjes te bedenken die hetzelfde totaalbedrag opleveren. Omgekeerd kun je niet raden wat er in een winkelwagentje heeft gezeten als je het totaalbedrag kent. De kassajuffrouw en haar apparaat gooien informatie weg als ze de totale prijs berekenen. In de genoemde situatie maakt het de kassajuffrouw niet uit welke artikelen met welke prijzen je uit de winkel

meeneemt. Als je maar betaalt. Het is het totaalbedrag dat interessant is, ook al bevat het erg weinig informatie – of beter gezegd, juist omdat het erg weinig informatie bevat, is het interessant. Het bevat precies die informatie die in dit verband relevant is. Rekenen is een manier om informatie kwijt te raken waarin je niet geïnteresseerd bent. Je gooit dat weg wat niet relevant is."⁸

Maar ook de binnen het ruime landschap van de psychologie, psychiatrie en aanverwante wetenschappengebieden waren er – zoals Sigmund Freud – die zich bezighielden met geld, cheques en rekeningen: "We are accustomed to trace back interest in money, in so far it is of a libidinal and not of a rational character, to excretory pleasure, and we expect normal people to keep their relations to money entirely free from libidinal influences and regulate them according to the demand of reality."⁹ Of: "(...) zeggen dat het geheugen van de mensen met betrekking tot geldzaken een bijzondere partijdigheid aan de dag legt. Bedrieglijke herinneringen iets al betaald te hebben zijn, zoals ik van mezelf weet, vaak zeer hardnekkig. Wanneer ze los van de grote belangen van hun existentie en dus eigenlijk voor de aardigheid de vrije loop aan hun winstbejag laten, zoals bij het kaartspel, zijn de eerlijkste mannen geneigd tot vergissingen, geheugen- en rekenfouten en merken zelfs dat ze, zonder goed te weten hoe, in kleine bedriegerijen verwickeld zijn geraakt. (...) Indien er ooit nog wel eens onopzettelijke rekenfouten door kelners worden gemaakt, zijn die blijkbaar aan dezelfde beoordeling onderworpen. (...) 'We are more apt to mislay letters containing bills than checks.'¹⁰

⁷ LEN FISHER, Een kritische kijk op de kassabon van de supermarkt, in : LEN FISHER, I. TER WEDUWE (vert.), *Het koken van een ei en andere alledaagse verschijnselen verklaard*, Utrecht, 2002, p. 86-100 en MAARTEN SCHINKEL, *Winkelwagentje*. (Zakgeld), in : *NRC Handelsblad*, vrijdag 12 januari 2006, p. 24.

⁸ TOR NØRRETRANDERS, KOR DE VRIES (vert.), *Het bewustzijn als bedrieger. Een mythe ontrafeld*, Amsterdam/Antwerpen, 2000, p. 44-45.

⁹ SIGMUND FREUD, From the history of an infantile neurosis. (The 'Wolf man'), in : SIGMUND FREUD, JAMES STRACHEY (transl. – gen. ed.), ANGELA RICHARDS (comp. and ed.), ANGELA RICHARDS and INSTITUTE OF PSYCHO-ANALYSIS, *Case histories II. The 'Rat man', Schreber, the 'Wolf man', a case of female homosexuality.* (The Pelican Freud library ; 9), Harmondsworth/New York, (NY, USA)/Victoria (Australia)/Markham, (Ontario, Canada)/Auckland, 1981, p. 308-309.

¹⁰ SIGMUND FREUD, THOMAS GRAFTDIJK (vert.), *Psychopathologie van het dagelijks leven. Over vergeten, versprekingen, misgrepen, bijgeloof en vergissingen. Psychoanalytische duiding I.* (Sigmund Freud Nederlandse editie), Meppel/Amsterdam, 1995, p. 190.

Een kassaticket heeft ook zijn geschiedenis

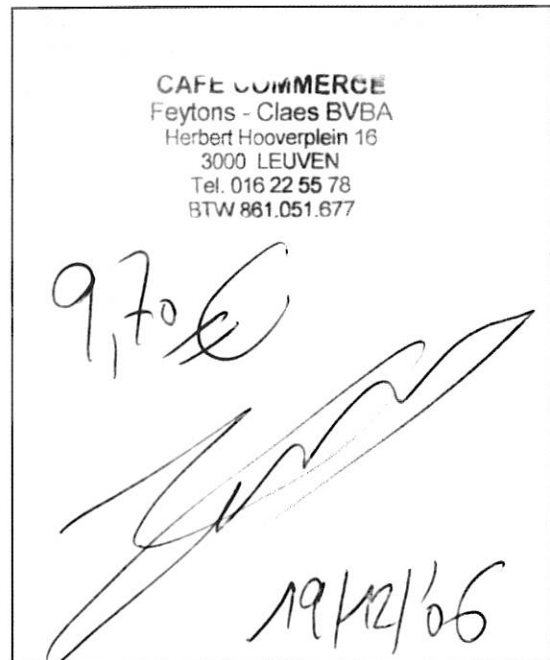
Pen en papier

Uit de vorige voorbeelden uit kunst, literatuur en wetenschap blijkt dat het kassaticket een onderdeel is van onze Westerse (consumptie)maatschappij. Net zoals het winkelkarretje dat blijkbaar niet langer enkel meer voor het winkelen in de supermarkt gebruikt wordt.¹¹

Kassatickets zijn met kassa's verbonden. Dit wil echter niet zeggen dat er niet al eerder rekeningen gemaakt werden en neergeschreven op onder andere een papieren drager voor het moderne kasregister uitgevonden werd. Dat laatste gebeurt nog steeds. [Ons verhaal heeft parallellen met ingeblikt voedsel alvorens dat de blikopener uitgevonden was.¹²

De rekeningen van destijds werden zelfs tot 'plezant materiaal' omgezet dat op huwelijksfeesten gebruikt werd: "Een merkwaardige rekening met betrekking tot schilderwerken in de kerk van Loonbeek anno 1907". Een fictieve rekening over het bijwerken van de (speciale) attributen van de heiligen (borsten, sleutel, ...) zorgde voor de toenmalige hilariteit.¹³ Daar materiaal om een rekening op te maken – papier – tijdens oorlogen en op andere momenten vrij schaars was op het platteland gebeurde het wel eens dat de achterkant met lipje van een doodsbrief gebruikt werd om hierop een rekening te maken maar ook topografische- of speelkaarten en dergelijke werden hiervoor gebruikt. Deze laatsten werden soms ook als wettig/geldig betaalmiddel gebruikt al dan niet door er een extra bon op te plaatsen.¹⁴

Café Sas 6 aan het Sas VI te Mol is nog maar vrij recent overgeschakeld op kas(sa)tickets en leveringsbonnetjes. Zij plaatsen niet hun naam van de zaak op het ticket maar de geografische coördinaten (5.04'35" Oost – 51.13'07" Noord) GIS-gewijs.¹⁵ Voor de heemkundige: Het lokale bier Postel (van het vat) siert er de kaart (maar wordt wel in Opwijk gebrouwen). Uit het ticket kan je niet afleiden dat de kriek een Lindemans van het vat is.

Handgeschreven rekening Café Commerce aan het Herbert Hooverplein te Leuven (2006-12-19). Hier wordt geen detail opgegeven.

PRETTIGE DAG EN TOT WEERZIENS!	
5.04'35" OOST –	
51.13'07" NOORD	
24-12-2006	#0
1 POSTEL	1.80
1 KRIEK	1.90
1 BOTERHAM PL.KAAS	5.00
1 PEKELHARING	6.00
2 KOFFIE	3.20
1 NOTENTAART	2.50
CASH	20.40
BD 1	

¹¹ GEORGE RITZER, *Enchanting a disenchanted world. Revolutionizing the means of consumption*, London/ New Delhi/Thousand Oaks, California, USA, 2005, xii+263 p. ; Receipts from Carrefour, Beijing, China = Tickets de caisse Carrefour, Pékin (Chine), in : One mall = un seul centre commercial, in : *Colors – a magazine about the rest of the world = un magazine qui parle du reste du monde*, February – March 2000 = Février – mars 2000 (www.monoculture.com), p. 62 en JULIAN MONTAGUE, *The stray shopping carts of Eastern North America. A guide to field identification*, New York, NY, USA, 2006, 176 p.: "This field guide introduces the reader to a groundbreaking system of classification that allows stray shopping carts to be identified based on the situations in which they are found. (...) bringing a richer understanding of these overlooked artefacts of the urban landscape." Deze auteur haalt tevens nog drie andere gerelateerde onderwerpen aan op p. 176: "stray plastic bags, discarded car tires and stray traffic cones."

¹² HENRY PETROSKI, *The evolution of useful things*, New York, (NY, USA), 1994, p. 185-208: "Closure before opening" wat betreft de blikopener. EDUARD GLAS, *De mathematisering van natuur, techniek en samenleving*, Leuven/Apeldoorn, 1991, p. 120: "Echte vooruitgang in rekenkunde en algebra was eveneens tot stand gekomen in de praktische context van het handelsrekenen. Reeds in 1202 had Leonardo van Pisa zijn 'Liber Abaci' laten verschijnen, waarin getallen in positionele notatie werden gegeven met gebruik van het onvermijdelijke maar nochtans mysterieuze getal 0. Dit boek werd door bankiers, kooplieden, geldschietters, boekhouders en andere commerciële praktici intensief geraadpleegd."

¹³ DOMINIQUE VANPEE, Een merkwaardige rekening met betrekking tot schilderwerken in de kerk van Loonbeek anno 1907, in : *Huldenbergs heemblad*, jg. 10 (1991), nr. 4, p. 233-238.

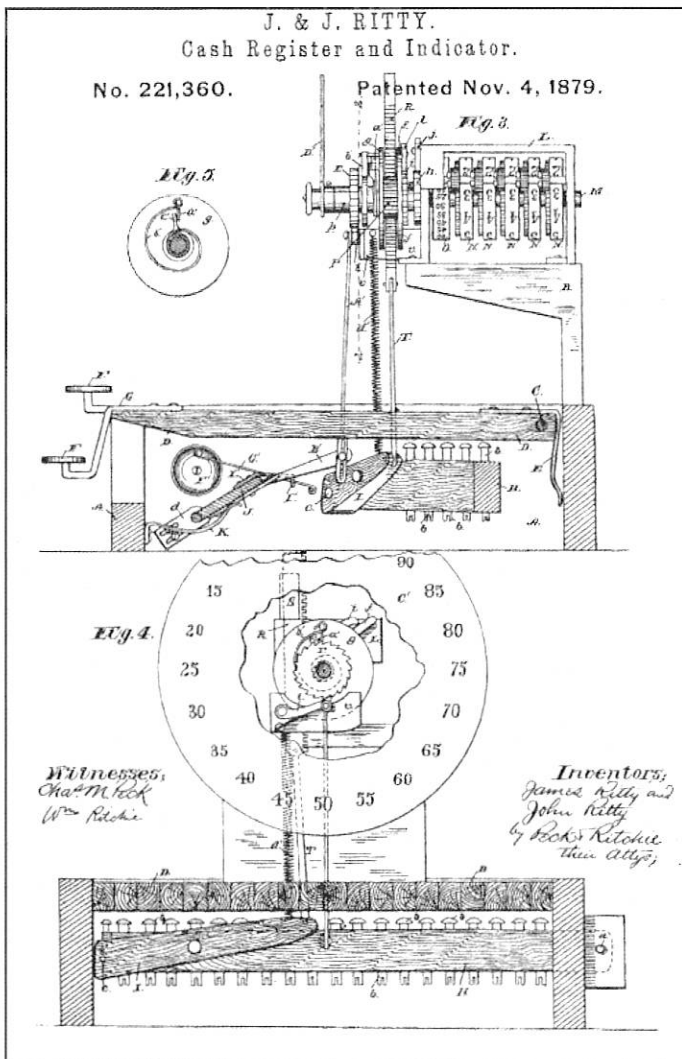
¹⁴ HAN JANSSEN, *De geschiedenis van de speelkaart. [Een standaardwerk over de vele facetten uit de rijke geschiedenis van de speelkaart]*, Rijswijk, 1985, p. 205-207 en LOUIS TUMMERS, Wetenswaardigheden over speelkaarten, in : *Tijdschrift der Belgische Posterijen*, jg. 16 (1957), nr. 4.

¹⁵ GIS = geografisch informatiesysteem.

Het kasregister / de kassa eerst nog zonder kasbon

Het verhaal gaat dat een zekere James Ritty (°1836) in Dayton (Ohio, VSA) geboren werd in een immigrantengezin komende uit de Franse Elzas. Hij zou in die stad een bar – het 'Pony House' – gehad hebben. Nadat hij merkte dat hij heel wat klanten had en nooit winst maakte, ging hij ervan uit dat zijn personeel, in een tijd van open geldkisten en kasboeken om de verkopen in te schrijven, hem bedotte. Om zijn zorgen te kunnen vergeten, reisde hij in 1878 met de stoomboot naar Europa om daar enige vakantie te nemen. Tijdens een onverwacht bezoek aan de machinekamer van de boot werd hij geconfronteerd met een machine die het aantal omwentelingen van de schroefas telde. Hij had naar analogie hiermee een idee om de verkopen in zijn bar of in een andere zaak te kunnen vastleggen. Samen met zijn broer John zou hij deze machine ontwerpen: een eerste mechanisch kassaregister. Stephen Van Dulken omschrijft het ontwerp van US (patent) 221360 [1879 – Ritty's Incorruptible Cashier] als: "Het idee van de gebroeders Ritty was een wijzerplaat met een toetsenbord eronder om een geldbedrag aan te geven. De winkelbediende of barkeeper sloeg het bedrag aan en dan draaiden de wijzers op de klok rond om het getal aan te geven. Er klonk een bel, zodat de bedrijfsleider kon horen dat er weer iets verkocht was. (...)" Of: "Ritty's early

machines had two rows of jeys running across the front, each key marking a money denomination from five cents through one dollar. Pressing the keys turned a shaft that moved an internal counter. This kept track of total sales for the day. The amount of each individual sale was shown to the customer on a dial similar to a clock face, with one hand for the cents and one for the dollars. Because the machine kept a daily total, any pilfering would be obvious. A later model kept the clock face and included a paper roll punched with pins to provide a more permanent record for the shopkeeper." In 1883 octrooierde James Ritty met John Birch een verbeterde versie (US 271363), bijna een 'hedendaags kassaregister' (cash register wordt ook *till* genaamd): met omhoog springende bordjes,... Voor 1000 dollar ging het bedrijf samen met de octrooien – doordat de zaken minder goed meezaten – over aan James ofte Jacob H. Eckert (Cincinnati, Ohio). Hij verkocht de handel aan een consortium – de *National Manufacturing Company* – waar hij zelf aandeelhouder van was. [Volgens Angela Woodward is hij de man die de bel toevoegde. Dit belgeluid werd in de reclame omschreven als "The Bell Heard Round the World".] John Patterson uit Dayton had een kolenhandel met schulden en kocht uiteindelijk in 1884 het verlieslatende consortium op en het bedrijf kreeg als naam: *National Cash Register Company*. In 1906 ontwierp de uitvinder Charles F. Kettering binnen deze firma een 'cash register with an electric motor'.

Kasregisteroctrooiaanvraag – J. & J. Ritty - Cash register and indicator – No. 221,360 – Patenred Nov. 4, 1879

... en daarna mét kasticket

Patterson was het die een aantal verbeteringen aan het apparaat voorstelde waaronder kassabons. Woodward stelt dat: "By 1890, the machines printed customer receipts as a standard feature." Tegen 1900 zou de firma al 200000 kassaregisters verkocht hebben en verkopers uitgestuurd doorheen Europa en Zuid-Amerika. In 1896 werden er voor het eerst verkocht in China en tegen het einde van de *Eerste Wereldoorlog* was de helft van hun verkoopsomzet afkomstig van de overzeese markt in ten minste vijftig landen. Om een voorbeeld te geven uit die tijd: in 1922 alleen al werden twee miljoen kassa's wereldwijd verkocht door hen. Deze maatschappij domineerde haar industriënie en kocht concurrenten op wanneer het noodzakelijk was. Tegen 1944 had dit bedrijf reeds 2400 octrooiaanvragen op haar actief. De firma werd uiteindelijk *NCR Corp.* in 1974. De opkomst van de gemechaniseerde kassa past perfect binnen de gedachtengang van de jaren 1870 (in Duitsland) en daarna de jaren 1880-1890 elders in het Westen: "In de plaats van de opvatting van wiskunde als een geïntegreerd onderdeel van de cultuur (en van wiskundig onderwijs als culturele vorming), kwam een zienswijze op waarin wiskunde vooral werd begrepen als een formeel gereedschap ten dienste van de technische, economische en militaire ontwikkeling."

Patterson's firma en anderen waren er voor verantwoordelijk dat in de Verenigde Staten van Amerika de abacus (een telraam) uitzonderlijk was en dit in tegenstelling tot het veelvuldige gebruik door verkoopsbedienden in Rusland tot (minstens) einde jaren 1990.¹⁵

Door de opkomst van de microprocessorentechnologie in de jaren 1970 veranderde de kassa(register)industrie. De meeste bedrijven verhuisden naar Azië voor de aanmaak en twee basistypes ontstonden/evolueerden. Het ene type is een algemeen basistype dat alles in één apparaat heeft en waar naar gerefereerd wordt als 'electronic cash register' of ECR. Aan de andere kant van het industrieel gebeuren wat betreft kassa's is er de 'POS terminal' [POS staat *point of sale* ofte verkooppunt]. Aanpassingen op vraag van de eindgebruiker (winkelier, restauranthouder,...) gebeuren via de landelijke of lokale verdeler. Vroegere of

oude kassa's zijn ondertussen verzamelitemen geworden die redelijk wat waard zijn. Maar ook de huidige met als voornaamste bestanddelen "Acrylonitrile Butadiene Styrene (ABS) plastic casing, circuit board, metal printer, metal cash drawer, ABS plastic keyboard, and a liquid crystal display panel" zullen ooit eens "industriëel erfgoed" zijn. Ook het kasregister en kastickets hebben hun eigen terminologie die men als immaterieel erfgoed dient te bewaren naast het feit dat men weet dat "A cash register receipt may be compulsory for tax purposes. The law sometimes also requires customers to collect the receipt and keep it at least for a short while after leaving the shop, again for checking that the shop records sales, so that it cannot evade taxes."¹⁶

En hoe zit het met de heemkunde op dit vlak?

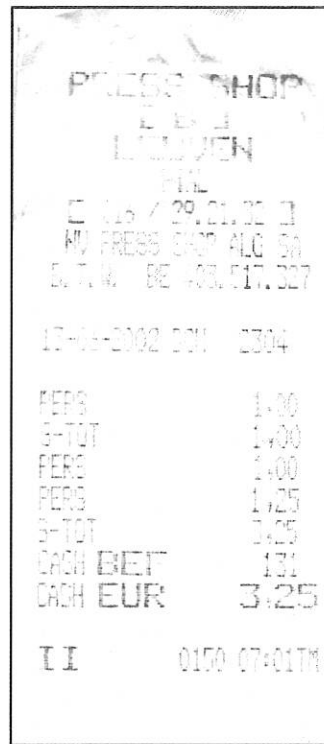
Het blijkt heel duidelijk dat wat betreft de volkscultuur – als men de *Volkskunde vragenlijsten* van de periode 1934-1988 bekijkt – winkels en winkeliers er zeer bekaaid uitkwamen qua onderzoek en er hier weinig interesse voor was, tenzij ze betrokken waren bij een of andere volkskundige praktijk (het geven van eindejaarscadeaus aan de klanten, bijzondere aandacht bij slager of andere winkelier in de week vóór Pasen, ...) of bijvoorbeeld waar zij een aanvulling waren op de zelfvoorziening in de voeding (vóór 1925). Historici brachten hierop de nodige

¹⁵ STEPHEN VAN DULKEN, ANDREW PHILIPS (inl.), JAN WILLEM NIENHUY (vert.), BAS BELLEMAN (tekstcorr.), *Patenten op de 19^e eeuw. De uitvinding van kroonkurk – vulpen – spijkerbroek – tennisnet – muizenval – rolschaatsen – papieren zak – fax – zeppelin – veiligheidslift – diesel-motor – afwasmachine*, Diemen, 2003, p. 76-77; *Kasregister. James Ritty en John Ritty - Dayton, Ohio. Ingediend op 26 maart 1879 en verleend op 4 november 1879 als US 221360*; RICHARD L. CRANDALL and SAME ROBINS, *The incorruptible cashier*, Vestal, NY, USA, 1988; ISAAC F. MARCOSSON, *Wherever men trade: The romance of the cash register*, New York, NY, USA, 1945; James Ritty, Cash register, in: *Inventor of the week archive. (Lemelson MIT program)*, op het net: <http://www.mit.edu/invent/iow/ritty.html> [2006-12-17]; EDUARD GLAS, o.c., p. 221; MARY BELLIS, *Cash register – James Ritty. The incorruptible cashier*, op het net: http://inventors.about.com/library/inventors/blcash_register.htm [2006-12-17]; ANGELA WOODWARD, *Cash register. (How products are made; 7)*, op het net: <http://www.madehow.com/Volume-7/Cash-Register.html> [2006-12-17] met doorverwijzing naar JAMES W. CORTADA, *Before the computer*. Princeton, NJ, USA, 1993 en ANNE MCCRORY, Jargon judge: Point of sale device, in: *Computerworld*, 20 July 1998, p. 51, daarnaast JAMES A. LANDAU, Re: [HM] History of Calculating Devices, in: *Historia Mathematica Mailing List Archive*. Op het net: <http://202.38.126.65/mirror/archives.math.utk.edu/hypermail/historia/jun99/0193.html> [2006-12-17]. Zelf kochten wij in Tallinn (Baltische staten) nog in juni 1996 enkele abaci op daar men ze toen aan het inruilen was voor kassa's en Westerse rekentoestellen. Voor wat betreft de geschiedenis van winkeldochters/cassières lijkt ons een duik in werken als K.K. MADDEN, J.A. SEIZ and M. PUJOL, *A bibliography of female economic thought to 1940. (Routledge studies in the history of economics; 64)*, New York, NY, USA/London, 2004, xxxii+528 p.

¹⁶ ANGELA WOODWARD, o.c. In deze internetbijdrage vindt u tevens informatie over de assemblage etc. van kassa's. In de collecties van het *Steunpunt Industrieel en Wetenschappelijk Erfgoed* in de *Molens Van Orshoven* te Leuven bevinden zich enkele kassa's (check: <http://www.siwe.be> voor meer informatie en contact) en *Cash register*. Op het net: http://en.wikipedia.org/wiki/Cash_register. [2006-12-17]. Wat betreft de terminologie of woordenschat hierbij een aanzet in het Engels: Glossary of cash register terms, in: The online shop.. for shops, in: *Cash Register Group*. Op het net: <http://www.cashregistergroup.com/acatalog/Glossary.html> [2006-12-17].

aanvulling maar bekeken het zelden richting volkscultuur.¹⁷ Misschien is het daarom goed een reconstructie te geven van dit containerbegrip volkscultuur: "Het verwijst naar het geheel of naar delen van het volk en is steeds een bovenindividuele groeps cultuur. De historische component verwijst naar traditie en erfgoed. De studie van volkscultuur (volkskunde) heeft zich sterk op het historisch gegeven gericht en die oriëntatie had een musealisering tot gevolg. Volkscultuur als levende cultuur van alledag wordt ondergewaardeerd en bijgevolg te weinig gedocumenteerd. Actuele volkscultuur documenteert het alledaagse door het te verbinden met de historische wortels."¹⁸ Misschien moet de heemkunde dus ook het alledaagse – *in casu* het kasticket – documenteren door het te verbinden met zijn historische wortels. En de lokale historicus of heemkundige kan ook hierdoor voor de toekomst – op de ouderwetse 'volkskundige' manier – bijhouden welke zaken (winkels, ...) er in zijn gemeente zijn, welke (lokale) producten er te koop waren tegen welke prijs, ... Hij zou dit kunnen aanvullen door de 'gepersonaliseerde' eindejaarscadeaus van cafés of de loodgieter om de hoek, de broodzakken die voorzien zijn van de bakkerijadresgegevens, ... en de lege hoestsiroopfljes persoonlijk aangemaakt door de lokale apotheke(st)er en voorzien van zijn/haar kleefetiket te bewaren.¹⁹ Belangrijk is dat bepaalde/vele kastickets hun informatie slechts voor een zekere tijd zichtbaar blijft. Ofschoon ze indien ze als BTW-bewijs gelden normaliter in hun oorspronkelijke vorm dienen bewaard te worden, prefereren wij voor alle zekerheid een (foto)kopie van dit efemere materiaal, een kopie die al dan niet om de zo veel jaren liefst op papier dat op één of andere manier voldoet aan de minimumeisen met betrekking tot 'permanence of paper' zoals omschreven door ANSI Z39.48-1984 en dergelijke.²⁰

Kasticket EBVBA De Kruiemel te Leuven van 2006-12-28 dat tevens dienst doet als BTW-briefje. Merk hierbij op dat de zaak elke (werk)dag een dagschotel (ook 's avonds, 20:16) aanbiedt.

Kasticket uit Press Shop te Leuven uit de tijd toen het totaalbedrag zowel in Belgische franken als in Euro's op het kasticket voorkwam. Men merkt de mindere leesbaarheid.

EBVBA DE KRUIEMEL TIENSESTRAAT 92 3000 LEUVEN		
28/12/2006	20.16	5.379

1x WITTE HOEGAARDEN	2,00	2,00
1x DAGSCHOTEL 1	7,50	7,50

Totaal :		9,50
BE 0479 971 836 VERG.29/11/2000 - AANSCHR.6/1999		
Ober:3		Couverts.1

¹⁷ A.J. DEKKER (inl.), J.J. SCHELL (register), *De Volkskundevragenlijsten 1-58 (1934-1988) van het P.J. Meertens-Instituut (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut; 12)*, Amsterdam, 1989, p. 106, p. 126-127 en p. 261-267 en GERARD ROOIJAKKERS, *Mensen en dingen. Materiële cultuur*, in : TON DEKKER, HERMAN ROODENBURG en GERARD ROOIJAKKERS (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen/[Amsterdam], 2000, p. 110-172.

¹⁸ ERIC CORIJN en BARBARA VAN HOESTENBERGHE, Hoofdstuk 4. Naar een vertooganalyse : referenties van de terreinwerkers. (Cultuur voor dagelijks gebruik), in : E. CORIJN (o.l.v.), T. DE PESSEMIER, V. DEVOS, H. DUCHAMPS en B. VAN HOESTENBERGHE (onderzoekers), B. DE WEVER e.a. (essays), K. MOTMANS (et al), *Alledaags is niet gewoon. Reflecties over volkscultuur en samenleving*, Brussel, 2002(-06-14), p. 161.

¹⁹ Het Nationaal Jenevermuseum (Hasselt) hield zo enkele jaren geleden een tentoonstelling over de 'hebbedingen' die men van bepaalde jenevermerken met hun gepersonaliseerde reclame op kreeg (kaartspelen, balpennen, stickers/zelfklevers, ...)

²⁰ ANSI staat hier voor *American National Standard for Information Sciences*. Heel relevant is hierbij ook: N. BAKER, *Double fold. Libraries and the assault on paper*; New York, NY, USA, 2001, xii+370 p. Een ander deel van de archiveringsproblematiek (men kan ze nu ook eenmaal op elektronische dragers bewaren) wordt gedeeltelijk aangehaald met literatuuropgave in Dominique J.B. VANPEE, Van e-maildepots, een wettelijk depot voor elektronische publicaties, virtuele gemeenschappen, ... archieven die nog eeuwen mee moeten, in : *SIWE magazine*, nr. 21 (maart 2005), p. 20-24 ; M. VERSCHELDE, M. VERSTRAETE (tekstred.), I. GEYSEN en K. STEELANDT (coörd.), *Zakboekje archiveren. In opdracht van de Erfgoedcel Brugge - Brugge Plus vzw*; Brugge, 2004, 119 p. ; HILLEL SCHWARTZ, *The culture of the copy. Striking likenesses, unreasonable facsimiles*, New York, NY, USA, 1996, 565 p. en LUCIEN X. Polastron, *La grande numérisation. Y-a-t-il une pensée après le papier? (Denoël impacts)*, Paris, 2006, 198 p. Een van de verdelers van rolletjes papier voor kastickets in Vlaanderen is Michel Brepoels in Balen.

En zo'n kas(sa)ticket is dus erfgoed... en waarde(n)vol?!

"Onthullend! 'Ik koop dus ik ben.' Octaaf Parango. BGBDR."

Reclamepostkaart voor het boek 6,99.

"Hedonisme is geen humanisme: het is cashflow. Onder welk motto? 'Ik consumeer dus ik ben.' Om behoefte te kweken moet je naijver, pijn, onverzadigbaarheid aanwakkeren: dat is mijn munitie. En mijn doelwit, dat bent u."

Frédéric Beigbeder, Hans van Cuijlenborg (vert.). 6,99. Breda : De Geus, 2001, p. 14.

Op het ogenblik wordt een particulier object, een designer of zijn stijl vaak tot een (soort) 'fetisj'. Maar zijn de waarden toegekend aan voorwerpen wel eigenschappen van de dingen zelf en niet eerder "(...) *but judgements made through encounters people have with them at specific times and in specific places. To make sense of objects, you must look to a context.*"

Zijn er objectieve waarden als we over technologie spreken en moeten we hierbij de esthetische van de cognitieve scheiden zoals Pitt het voorstelt? Het kasticket en het kasregister behoren tot een Westers (kapitalistisch) wereldbeeld dat ook elders opgeld maakt(e) of opgedrongen werd/wordt. Midden jaren 1950 kon de UNESCO nog laten schrijven: "*Here we must distinguish between the presence of money in a community and a money economy.*" En tevens over de breuk die door geldgewin in een cultuur ontstond: "*In Africa, the introduction of a money economy has usually meant atomization of the individuals within the family, complete destruction of the structuring of family relationships, and of the social and economic system of the group.*" Volgens Michel Foucault geeft de theorie over het geld en de handel "antwoord op de vraag: hoe kunnen de prijzen, in de beweging van de ruil van allerlei goederen, de dingen karakteriseren, - hoe kan het geld tussen de goederen een stelsel van tekens en van **(waarde)-aanduiding** vaststellen. De **waardeleer** geeft antwoord op een vraag (...): *Waarom zijn er dingen die de mensen trachten te ruilen, waarom is het ene ding meer dan het andere waard, waarom hebben sommige zaken die weinig nut hebben toch een hoge waarde terwijl andere die onmisbaar zijn, geen enkele waarde bezitten? Het gaat er nu dus niet meer om, er achter te komen volgens welk mechanisme goederen ten aanzien van elkaar kunnen worden voorgesteld (en wel door dat*

in algemene zin representatieve goed: het edele metaal), maar om de vraag, waarom de objecten van wensen en behoeften moeten worden voorgesteld, hoe men de waarde van een zaak vaststelt en waarom men kan beweren: dit goed is zus- en zoveel waard. (...) De waarde wordt noch gevormd noch vergroot door de produktie, maar door de consumptie." Willen we het kasticket en zijn context voor onszelf en voor toekomstige generaties duiden, dienen we tevens buiten de verbindingen met het heden en het verleden er ook greep op te krijgen. Dit doen mensen nogal vaak door 'dingen' te klasseren of in te delen. Maar klasseringen hebben steeds hun consequenties: deelt men in naar gelang het papier dat gebruikt werd voor de tickets, de inkt of rechtstreekse inbranding, de gemeente, de geldeenheid, het type van etablissement, ... De economie en haar veruitwendiging hier in het kasticket maakt de verwevenheid van economie en cultuur duidelijk. Of zoals A. Taymans het stelt: "(...) [Men] de economie leert beschouwen (...) als een menswetenschap die cultuurgebonden is en die in haar intellectuele vooronderstellingen en haar maatschappelijke gevolgen met culturele 'waarden' geladen is."²¹ Daarom lijkt het mij zinvol omwille van onze waarden binnen de consumptie maatschappij minstens

TAASTE			
Select Service Partner - RestoBel			
Vooruitganstraat 76 - 1030 Bruxelles			
BR19			
1 JUS ORANGE CANS 33CL			1.55

Reduite	HT	TVA	TTC
	1.46	0.03	1.55

TOTAL	1.55		
Especes	1.55		
MARDI			
19/12/06 17:47	CAI	1 19S	NOTE 000152/1
*** DANK U EN TOT WEERZIENS ***			
BE 402 867 724			

Kasticket TAASTE (RestoBel) met een halfslachtig taalgebruik in het Noordstation te Brussel (taalfouten en afwisselende taal. Bruxelles naast Vooruitganstraat, sic!). Merk bijvoorbeeld de geprogrammeerde punt tussen eenheden en tientallen die Angelsaksisch is. In ons land en de andere Euro-landen hoort er een komma te staan in plaats van een punt.

²¹ NEIL CUMMINGS and MARYSIA LEWANDOWSKA, NICK BARLEY and STEPHEN COATES (preface), *The value of things*, Basel/Berlin/Boston, MA, USA/London, 2000, p. 20; JOSEPH C. PITT, Technology and the objectivity of values, in: TIMOTHY CASEY and LESTER EMBREE, *Lifeworld and technology. (Current continental research ; 009)*, London/Lanham, MD, USA, 1990, p. 165-180; MARGARET MEAD (ed.), *Cultural patterns and technical change. A manual prepared by the World Federation of Mental Health (Tensions and technology series)*. (A Mentor book - UNESCO - United Nations Educational Scientific and Cultural Organization), New York, NY, USA, © 1955, p. 239-240; GEOFFREY C. BOWKER and SUSAN LEIGH STAR, *Sorting things out. Classification and its consequences. (Inside technology)*, Cambridge, MA, USA /London, 1999, xii+377 p.; MICHEL FOUCAULT, *De woorden en de dingen. Een archeologie van de menswetenschappen. (Ambo-herdruk)*, Baarn, 1982, p. 212 en p. 216 en A. TAYMANS, *Economie & cultuur (800-1870). Op zoek naar een diagnose en een oplossing van de huidige cultuurcrisis*, Leuven/Amersfoort, 1985, p. 24.

enkele kastickets – omdat zij er een emanatie van zijn – in een tijds capsule te steken, het *Villa Futura*-project waar Heemkunde Vlaanderen aan meewerkt indachtig.²²

BEENHOUWERIJ
JOS

TEL. 016/22.58.31

30/12/2006 000000
1

ALLERLEI	€1.80
ALLERLEI	€1.98
GELD	€3.78

Kasticket Beenhouwerij JOS uit de Vaartstraat te Leuven. "Allerlei" slaat in dit geval op de gerenomeerde filet américain (préparé) en kreeftensla.

**ZOET WATER
TERRAS
DANKT U**

21-07-06 11:34

C001

KOFFIE	-1,70
TOTAL	-1,70

Kasticket Zoet Water Terras (aan het restaurant Spaans dak) te Oud-Heverlee enkel open bij/met goed weer. Merk het liggend streepje (een 'min') voor het bedrag na het Engelse Total.

**Bn QRA – KKA
Mess 4132
NEDER-OVER-HEEMBEEK**

DATUM 03/01/2007 WO TIJD 12:52

Midi	€3.00
TOTL	€3.00
CONTANT	€3.00
BED. 1	No.220322

**Bn QRA – KKA
Mess 4132
NEDER-OVER-HEEMBEEK**

DATUM 03/01/2007 WO TIJD 12:52

Soft Drink	€0.90
TOTL	€0.90
CONTANT	€0.90
BED. 1	No.220323

Twee op elkaar volgende kastickets (220322 en 220323) uit de Mess van het Hospitaal Centrum van de Basis Koningin Astrid. Midi slaat hier op het middagmaal/gewone dagschotel.

Carestel Motorway Services N.V.
Axxes business park – Blok C
Guldensporenpark 23, 9820 Merelbeke
BTW nr. BE 432.852.107
Gierle – autoweg E34
CMS2091 # : 00131789
<88797394> #maaltijden : 1
ma 01jan07 11:03
Gierle
Pers : 1

2 Broodje	0.70	1.40
1 Portie kaas		0.85
1 Minute maid pet 33 cl		1.90
1 Philadelphia look+kruiden		0.95
Tot Euro		5.10

BTW%	Totaal	ExBtw	Btw
21%	5.10	4.21	0.89

20.00 < 20 Euro=20.00EUR
0.10 < 10 Euro Cent=0.10EUR
TERUGGAVE: 15.00 EUR

Dank u voor uw bezoek – tot weerziens
Merci pour votre visite – au revoir
Vergunning nr E.T./103.592 van 17/06/03
Vergunning van 16/09/1999
aanschrijving nr 6 / 1999

Té laat voor een normaal ontbijt op Nieuwjaarsdag (want de geprogrammeerde kassa kan vanaf 11:00 geen bonnetjes meer afleveren voor 'ontbijten met eieren, etc. tegen een bepaald bedrag') moet men dan maar zelf een ontbijt samenstellen bij Carestel te Gierle langs de autoweg E34 (Merk naast dit 'adres' tevens op het ticket het adres van de sociale zetel te Merelbeke op bovenaan!).

²² Check: <http://www.villafutura.be>. Wie meer wil weten over tijds capsules leest best: WILLIAM E. JARVIS, *Time capsules. A cultural history*, London/Jefferson, North Carolina, USA, 2003, 321 p.

En onthoud, mochten wij nu niets doen betreffende deze kastickets is er mogelijks nog één of andere archeoloog die vroeg of laat er één opgraaft en zegt wat dit over ons te vertellen heeft. Hopelijk gaat men er dan niet vanuit dat dit een soort van offers waren binnen één of andere godsdienst daar onze elektronische handel/economie (*e-commerce / e-economy*) onze huidige economie tevens sterk aan het veranderen is vanuit bepaalde marktniches en het kasticket hierdoor in de toekomst wel eens zou kunnen wijzigen.²³

Dominique Vanpée
Margarethaplein 1a/02.01
3000 Leuven

²³ WILLIAM RATHJE and Cullen MURPHY, *Rubbish! The archaeology of garbage*, New York, NY, USA, 1992, 250 p. en Robert E. HALL, *Digital dealing. How e-markets are transforming the economy*, London and New York, NY, USA, 239 p. Op het ogenblik zijn kasregisters "attached to scales, barcode scanners, checkstands, and EFTPOS or credit card terminals. Increasingly, dedicated cash registers are being replaced with general purpose computers with POS software. Today, these machines scan the barcode (usually EAN or Universal Product Code (UPC)) for each item, retrieve the price from a database, calculate deductions for items on sale, calculate the tax, calculate differential rates for preferred customers, time and date stamp the transaction, record the transaction in detail including each item purchased, record the method of payment, keep totals for each product or type of product sold as well as total sales for specified periods, and do other tasks as well. Cash register manufacturers include Casio, NCR, IBM, Wincor-Nixdorf, Uniwell, Sharp, and Toshiba TEC Corporation." volgens: *Cash register*, op het net: http://en.wikipedia.org/wiki/Cash_register. [2006-12-17]

Door witoebiding van bedrijf.
 Openbare Verkoopning.
 Huismenubelen, Sijndeluy, mest en beir
 Seveneeken Oude Seldstraat.

Alles te koop*

De notaris Basile Wabilde, verblývende te Safflaere, zal op dinsdag 23de Maart te acht ure voormiddag, ten verroekten hove van Me Casimír van Damme, landbouwer, wovand te Seveneeken Oude Seldstraat, openbaarlyk verkoopen: israadwaa: kleerkas, andere kas, koperen woor, alsook hem met kuypleetey, zaanpotten, bakstrog, waschkuipen en meer andere. In d'lyc sooval: seboone d'lyc v'lyc k'lyc, 2 ploegen, slepe, egge, aalstuk, aantegge, beirkuip, kuyvagen, bras- en andere kuipen, 2 ossenhamassinen, sebakel en markeel, zwingen, 2 aanschijfey, balans, tgemichtey, loefmolen, wammolen, vogt- en sebrunzaken, ricken, vorken, saden, zeisen, pikkers eenen draad en anderen alre. Verder: veel shoo, sebellfodden en andere, veel braydhout, 5 kavren goed geteerd mest en veel beir.
 Elk zegge 't Toort!

Julien De Vuyst

Men kan zich niet inbeelden wat er allemaal te koop wordt aangeboden: van grond tot gebouwen, van voorwerpen tot dieren, letterlijk alles wordt te koop gesteld en heeft zijn prijs. De verkoper wordt er financieel beter van en de koper breidt zijn bezit of patrimonium uit. Maar ook hier bevestigen de uitzonderingen de regel. Kopen en verkopen leren ons toch iets meer dan een louter financiële transactie of het vergroten van de eigendom.

De inboedel van een gebouw geeft een inzicht over de 'rijkdom' of het armtierig bestaan van een familie. Vooral bij een sterfgeval, bij het opmaken van een staat van goed, vinden we boedelbeschrijvingen en deze inventaris werpt niet alleen een blik op de maatschappelijke toestand van de betrokkene, maar het is tevens een instrument voor een daaropvolgende verkoop. Zowel roerende als onroerende goederen gaan onder de hamer, tenzij de verkoop wordt gesloten volgens andere gebruiken als bij palmslag of het opbranden van kaarsen.

Markant in dit thema is de verkoop van Zwart Goed,

geconfisqueerd door de Franse overheid ten bate van de oorlogskas. Dit mag men beschouwen als de meest onredelijke transactie ooit waarbij kerken, kloosters en abdijen de grote slachtoffers waren bij een abnormale verkoop. De door de Fransen onteigende goederen werden te koop gesteld onder de benaming van 'nationale goederen'. Deze gingen trouwens voor een aantrekkelijke prijs van de hand om reden dat dorpeelingen deze goederen niet wilden en meestal niet durfden kopen, laat staan konden kopen. Vandaar dat de kopers van het zwart goed hoofdzakelijk vreemdelingen waren. Op die manier werden tal van abdijhoeven verkocht maar ook huizen, bossen, land en weiden. Daarnaast waren ook de wind- en watermolens zeer in trek. Op die manier veranderde de windmolen van de abdij van Tongerlo in Essen-Kalmthout van eigenaar: "De windmolen met bijhorige gebouwen en vijf bunder land, verhuurd voor 935 gulden".¹

Dit was uiteraard niet de enige want in maart 1801 "is door de Fransche de korenwindmolen van d' Abdye van

* Alle afbeeldingen zijn afkomstig uit de verzameling van J. De Vuyst.

¹ G. MEEUSEN, in: *Gedenkschriften Essen*, s.l., s.d.

Afflighem verkocht en is gesteld op de Sieseghemkouer en Schaerbeek".² De meeste van dergelijke verkopen gebeurden met het branden van kaarsen, met opbod, en de hoogste bieder, na het opbranden van de derde kaars, werd eigenaar.

De kopers van het typisch zwart goed kwamen meestal uit verschillende sociale lagen van de bevolking maar het waren toch relatief gegoede burgers. Ze kwamen ook uit verschillende regio's wat er op wijst dat de bekendmaking op doordachte wijze gebeurde. De aankondigingen werden gedaan via 'plakbrieven' en deze laten ons toe de omvang te schatten van de bezittingen, die een abdij in eigendom had of andere opbrengsten mocht incasseren. Dit thema is echter te uitgebreid om hier te behandelen maar geïnteresseerden kunnen verder informatie vinden in de Rijksarchieven, o.a. in het Fonds van de Rekenkamer te Brussel en in het fonds van het Scheldedepartement in Gent. Deze fondsen bevatten ellenlange lijsten waarop vermeld staan: grootte en plaats van de verkochte landerijen, naam van de pachters en de betaalde prijzen. Een verkoop op zichzelf is niet zo interessant maar wel de aankondiging, die voor een heemkundige onschatbaar materiaal oplevert, zelfs details die anders moeilijk te achterhalen zijn en soms bevatten de aankondigingen stukjes die een puzzel helpen vervolledigen. De verkoop van een eigendom in Gent staft het gebruik van kaarsen maar bevat tevens elementen die van lokaal-geschiedkundige waarde zijn: "*Dat'er in Vierschaere van Myn Edele Heeren Schepenen van Gedeede der Stad Gent, met het branden van dry distincte Keerssen, daervan d'eerste gebrand is den 5. dezer loopende Maend May, de tweede gebrand zal worden den 19. der zelve Maend, ende de derde ofte leste Keersse den 2. Juny 1762, ten elf uren voor middag aen de meest-biedende de naeste volontairelyk te Koope geveylt zal worden, te weten onder den I. Koop een Huys met een grote Erve op het Gaereplaetseken, houdende den hoek van het Engel-stratjen loopende naer de Vrydagmerkt, ende ter andere den volgenden Huyze gebuykt by Pieter De Wint ten 16 ponden grooten 's jaers vry van Huys-gelden, ende sonder voorwaerde. II. Koop een Huys nevens het voorgaende, ende en andere George van den Hende, in huere by Antone Staessens ten 8 ponden gr. 's Jaers. Onder den III. Koop een Huys van d'Auburg daer voor teeken uytsteekt de dry Koningen, aen d'een zyde gehuyst François Inselroy, ende ter andere, Jor. Zaman, gebuykt by de wed. Pieter Joris ten 12 ponden gr. 's Jaers, boven d'heft van d'huys-gelden ende sonder voorwaerde. Onder den IV. en lesten Koop, een Huys ook binnen dese Stad in de Capelle-straeete, komende van achter den huyze de Herberg den Pekelhaerincq, in huere gebuykt by Cornelis Meylander ten 6 ponden gr. 's Jaers zonder huysgelden ende sonder voorwaerde, ter eerste Keersse ingestelt te*

wezen den I. Koop op 110 ponden, den II. Koop op 50 ponden, den III. Koop op 100 ponden, den IV. Koop op 25 ponden gr. Wisselgelt; boven de conditien berustende ter greffie van schepenen voornoemt, en by den Procureur Florus Mussche, woonende in de S. Joris-straeete by S. Baefs Kerke, alwaer ider een de communicatie zal gegeven worden".³

Eigenlijk is de verkoop van een hoeve nog interessanter, vooral als de inboedel eveneens te koop wordt aangeboden. Naast de gebouwen gaan ook de gronden en de inboedel onder de hamer en uit de opsomming van de te koop aangeboden bestanddelen kan men besluiten of het gaat om een rijke boerenfamilie of een landerijtje van mindere stand. De verkoop geschiedde dan ook niet in zijn totaliteit en de verschillende voorwerpen werden afzonderlijk opgeroepen.

In 1853 werd het Schallienhof te Moorsel met de volledige inboedel verkocht, met daarbij het landbouwmateriaal, de oogst in de schuren, de veldvruchten en de bomen. De transactie ging door in het sterfhuis van de weduwe Van den Steen en het is wel eigenaardig dat niemand het landbouwbedrijf overnam. Nochtans was het de zoon Victor Van den Steen zelf die meehielp bij de 'aanwijs': "*De notaris D'Huygelaere, te Aalst, zal overeenkomstig de daertoe betrekkelijke wetsbepalingen, den maendag 29 Augusty 1853 te beginnen om 9 uren precies ten sterfhuyse van de wed. Joannes Jacobus Van den Steen, gezeyd Schaillenhof te Moorsel, openbaerlyk verkoopen alle de meubelen, huyskatheilen, landbouwgereedschappen, hooy, strooy, vrugten in schuer en te velde als rogge, maesteluyn, aardappelen, boekweit, haver, loof, wortels en 400 kuylen hoppe met de staken immers alles wat van het nalatenschap is afhangende. Alsmede 30 koopen abeel-canada's en olmboomen, appelaers en peere boomen met de vrugten staende ter zelve hofstede. De zoon Victor van Den Steen zal dagelyksch den aenwys doen*".⁴

Ook de hofstede zelf, gelegen aan de Ryger met een oppervlakte van veertig aren 89 ca, werd verkocht. De eigendom paalde in het oosten aan die van Petrus van Hooy, ten zuiden aan de kinderen Pieter Moens, ten westen en noorden aan de straat en Leander Bosteels en Francis de Kwezenlaer. Er waren twee zitdagen voorzien, respectievelijk op 10 en 17 september telkens om 5 uur in de namiddag, in de afspanning De Arke van Noë aan de Molenstraat te Aalst, die uitgebaat werd door herbergier Mertens.

Industriële gebouwen waren eveneens het voorwerp van koop en verkoop. Daartoe behoren de wind- en watermolens, die echter minder vaak van eigenaar wisselden. Meestal was het familiebezit dat generaties lang overgedragen werd op de opeenvolgende nakomelingen. Niettemin zijn er genoeg gevallen die bewijzen dat in deze

² E. DE MEERLEER, *De Geschiedenis van Borsbeke*, Ronse, 1930, p. 44.

³ *Gazette van Gendt*, 20 mei 1762.

⁴ *De Denderbode*, 14 augustus 1853, p. 4.

DE PRONDELMARKT.

ZANGWIJZE : *Na lijden komt verblijden.*

1.

Er is te Gent een' voddenmarkt
Van allerhande dingen;
Men zingt altijd van liefde en jeugd.
Ik wil die markt bezingen.
Daar vindt men meubels, kindergoed,
Kazuifels, oude boeken,
Ja, somtijds heel 't oud testament) *bis.*
Ligt tusschen d'oude broeken.)

2.

Daar vindt men van het schoon geslacht
De krullen en de tanden,
Den blos die hun gelaat versiert,
De schoenen van hun handen,
Den afgelegden zomerhoed,
Met zijn verslenste rozen,
Die vindt men op die prondelmarkt) *bis.*
Soms tusschen de oude doozen.)

3.

Te koop ligt daar het Heilig Schrift,
Den pauzelijken zegen,
Zijn bullen worden daar verkocht
Om boter in te wegen.
'k Zag onlangs daar de relikwie
Van de heilige Pauline.
Die op een koekepanne lag) *bis.*
En naast een krinoline.)

4.

De prent ligt daar hoe vroeger tijd
De zon rond de aarde draaide,
Hoe Josué haar stil deed staan
En daar het volk meê paaide.
Hoe Jonas in een walvischlijf
Drie dagen ging logeeren,
Dat hangt daar in vergulde lijst) *bis.*
Soms tusschen de oude kleëren.)

Gedeponeerd.

(YERBODEN NADruk.)

5.

Daar vindt men Sint Antonusbeeld,
Gebannen uit de kerken,
Omdat hij geen mirakels deed
En 't vet smolt van zijn verken.
Ook Sinte Rochus pleistren hond,
Die lag daar gansch in brokken,
In 't midden van de prondelmarkt) *bis.*
Op eenige oude zokken!)

6.

Daar ligt er voor miljoenen franks
Geweren en kapotten,
En kwamen zij ons nooit van pas
't Is voedsel voor de motten.
Ik vond er eens het oorlogsplan
Van Frankrijk's grooten keizer.
Den bal dien prins Lowietje opnam) *bis.*
Te koop bij het oud ijzer!)

7.

Daar vindt gij van den adeldom,
Die kanker van 't verleden,
Nog de eeretekens en de faam,
Waarvoor zij nooit iets deden.
Het klatergoud der êelmanspracht,
Hun schilden en blazoenen,
En zelfs de boom van hun geslacht) *bis.*
Ligt tusschen de oude schoenen!)

8.

Ik vond er nog waarschijnlijk meer
Wilde ik maar langer zoeken.
Maar 'k laat het tot een ander maal
Verborgen in zijn doeken.
Want werd mijn liedje al te lang
't Mocht u niet meer behagen,
En 'k vond het op de prondelmarkt) *bis.*
Te koop bij de oude zagen!)

GUST.

Prijs : 10 centimen.

Gent, drukk. Lod. De Vriese.

sector evenmin zekerheden bestaan. Getuige hiervan zijn de talrijke procesbundels in het archief van het Fonds van de Raad van Vlaanderen, te beginnen met een confrontatie tussen Gillis Kesteloot en Frans-Dominicus della Faille, heer van Huise, over de verkoop van een rosmolen in Oudenaarde. Ook de baljuw van Maldegem, Bernard Zoetaert, leidt een proces in tegen Pieter Gheldolf van Overmere m.b.t. de verkoop van een huis en rosmolen in Zele. Verder nog een proces van Joos van Poucke tegen de luitenant-civiel van Gent en de geïntimideerde Matthys van de Meeren i.v.m. de verkoop van een molen bij decreet.⁵

De watermolen in het gehucht Gotegem, op de grens tussen Mere, Haaltert en Heldergem, werd in 1800 te koop gesteld en de uiteindelijke toewijs zou pas na de derde zitdag gebeuren. De eerste werd georganiseerd op 17 Messidor 8ste jaar (6 juli 1800), de tweede op 2 Thermidor (21 juli) en de derde "tot absoluut verblyf" op 17 Thermidor (5 augustus 1800). De zitdagen begonnen telkens "*ten een uere naer noen, in de herberghe het Boerenhol, bewoont by Petrus Josephus van Droogenbrouck, buyten de geeraerdsbergsche Poorte, tot Ninove, van wegens Peeter Beeverlé en zyne zwaeger Peeter Beekman, publieklyk, om van stonden aen in gebruik te komen, zal verkoopen eenen Koren- en Tarwen- Water-Molen van twee koppelen steenen, met alle zyne roerende ende draeyende Werken, ap- en dependentien van diere, Molenhyus, Schaeringen en Stallingen, Meersch, Bosch, Boomgaerd en Landen en Hout daer op staende en aen gelegen, uytmaekende eenen terrain van vier dagwanden, gelegen binnen de commune van Haaltert-Kerksken, wel gekallandeerd en meest altyd voorzien van water*".⁶

Samen met de verkoop van 'hoygras' door notaris De Vuyst van Borsbeke, op vrijdag 2 juli 1852 in de herberg Het Kapelhuys bij Constant De Backer te Aaigem, werd deze Gotegemmolen verpacht.⁷

Op 28 mei 1847 stelde de Aalsterse notaris Van der Noot de verkoop in van een huis en twee watermolens. Hij verzamelde de belangstellenden in de Estaminet De Halve Maen, die uitgebaat werd door Charles De Mette in de Molenstraat. Het betrof een huis op de Molendries tegen de vaart en dat paalde aan de herberg Den Plezanten Hof. De twee vernieuwde molens "neven elkander staende", situeerden zich op de oude Dender aan de Vesten van de stad, meer bepaald "*tegen de bleekery van Michel Eeman, met alle hun respectieve roerende en draeyende werken en diesaengaende Halam, sedert weynige jaeren teenemael vernieuwd; door hunne gunstige ligging zeer geschikt voor het Olieslagers- en Molenaersbedryf*".⁸ De verkoop zou definitief "met gewin van palmslagen" toegewezen worden op vrijdag 11 juni 1847.

Enkele jaren later was er een belangrijke 'openbaere verkoop' te Ressegem, thans een deelgemeente van Herzele. Het betrof hier een 'welgekalanten Steenen-, Wind- en Oliemolen, Hofstede en Battimenten'. Er werden twee zitdagen vooropgesteld met de instel op donderdag 24 en het 'verblyf' op 31 maart 1853. Wie belangstelling had, werd uitgenodigd in de herberg van Theophilus Dankaert, in de buurt van de molen. Notaris De Vuyst van Borsbeke zou de hele zaak oproepen met 'draeyende en roerende werken', samen met huis en grond en het geheel bedroeg 31 aren in oppervlakte. Alles was in gebruik door de eigenaar zelf, Petrus De Smet en mits het 'tellen der penningen' kon de koper onmiddellijk zijn intrek nemen. Het kasteel van Woubrechtgem was reeds in het midden van de achttiende eeuw in het bezit van ridder Anthon de Waepenaert, die er in 1763 de heerlijkheid Termiddelerpe kocht. Een afstammeling van deze familie, jonkvrouw Colette huwde in 1826 met de Italiaanse politieke vluchteling en wiskundige Gaspar Pagani. Het kasteel werd als buitenverblijf gebruikt want de man was als prof verbonden aan de universiteit van Leuven. Hij had echter een wankel gezondheid en wellicht om die reden werd het kasteel reeds in 1853 door de Herzeelse notaris te koop aangeboden. Waarschijnlijk is de verkoop niet doorgegaan want G. Pagani overleed er in 1855 en daarna werd het kasteel nog een paar maanden door de weduwe bewoond. Toen notaris F.M. Verbrugge van Herzele de verkoop afficheerde, was het gebouw nog omringd door een gracht en omgeven met fraaie tuinen en beplantingen.

Dankzij deze verkoop met een detailbeschrijving kunnen we ons nog voorstellen hoe het kasteel er oorspronkelijk te zien was: "*Een stuk gebouwd buytengoed gelegen te Woubrechtgem hebbende beneden twee groote Salons, groote en kleyne eetzael met keuken en spyskas, Kabinet, schoonen ingang, droogen kelder, dertien bovenkamers met alcoven en ingemaekte kassen, twee zolders; een gebouw dienende beneden voor dienstboden, met keuken, waschhuys, pompen en regenput etc.*".⁹

Naast de talrijke aanhorigheden bevatte het domein nog een pas gebouwde pachthoeve met heel wat ruimten. Er was een met muren omringde moestuin en een lusthof beplant met verschillende soorten fruitbomen en een "allerschoonste prieel of berceau van 150 m lengte". Bij het bijna vijf ha grote domein behoorde nog een belangrijke partij landbouwgrond. De pachthoeve was verhuurd tot Kerstmis 1859 aan P.A. Vandenberghe voor 700 fr per jaar. De kasteelhof was verhuurd aan C. Tusschaens voor 100 fr per jaar.

Notaris Verbrugge stelde de verkoop in tijdens de eerste zitting op zaterdag 30 augustus 1856 om 14 uur in de

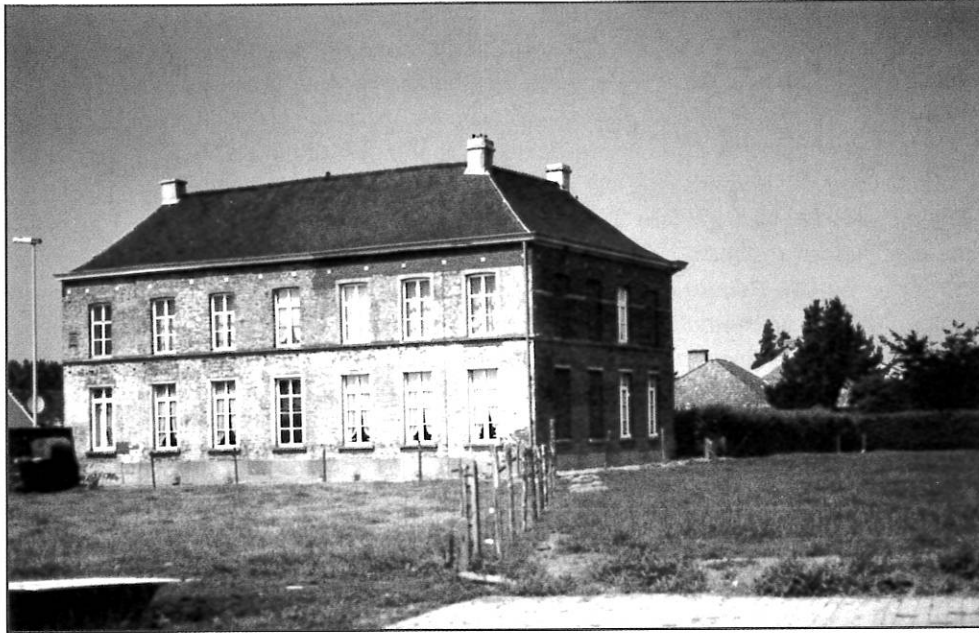
⁵ *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, Rijksarchief Gent, nrs. 19654, 19671 en 29839.

⁶ *Gazette van Gendt*, nr. 661, 28 Messidor 8ste jaar (17 juli 1800).

⁷ *De Denderbode*, 27 juni 1852, p. 3.

⁸ *Ibidem*, 23 mei 1847, p. 4.

⁹ *Ibidem*, 8 augustus 1856, p. 4.

Het kasteel van Woubrechtgem in zijn huidige toestand.

herberg Het Zaegskan bij S.J. Vangenderdeuren te Erembodegem. Voor eventuele of potentiële kopers was het niet gemakkelijk om zover van de eigendom de verkoop bij te wonen, maar de notaris beloofde uitdrukkelijk in de aankondiging dat *“de verkoop zal eyndigen voor het vertrek des convoys naer alle richtingen”*.

Het kasteel veranderde daarna nog verschillende keren van eigenaar: in 1900 kwam het in handen van de heer de Kerckhove de Denterghem d'Exaerde, toen gouverneur van Oost-Vlaanderen. Daarna werd het goed aangekocht door de adellijke familie Visart de Bocarmé en in 1938 kocht Desiré Van Der Biest, toen burgemeester van Woubrechtgem, het kasteel met de inboedel. In 1977, na de dood van Desiré, kochten diens zoon Lucien en zijn echtgenote Esther Boumon het kasteel en hebben het gerestaureerd met behoud van het authentiek karakter.

In het midden van de achttiende eeuw werd een proces gevoerd door de vrije ambachten van de schoenmakers en de schrijnwerkers te Ieper en de vrije branche van de koperslagers aldaar tegen de voogd en de schepenen van die stad, met betrekking tot de verkoop van schoenen en andere waren op de foer van Tuindag te Ieper door vreemdelingen.¹⁰ Ook andere bundels hebben betrekking op verschillende verkopen, o.a. Jan de Smidt, paardenkoopman te Gent procedeerde tegen Joos van Damme uit Kerkken i.v.m. de verkoop van een in beslag genomen paard.¹¹ De burgemeester en schepenen hadden het eveneens aan de stok over de verkoop van een paard tegen de baljuw en schepenen van Wieze.¹² In 1778 was er discussie over de verkoop van de dries te Bottelare¹³ en zo kan men nog met talrijke voorbeelden

doorgaan die het voorwerp waren van betwisting.

Naast paarden werden nog andere dieren te koop gesteld en vooral varkens maakten er het voorwerp van uit: *“Venditie van varkens te Erondegem, door deurwaarder Van Muylem, te Aalst, zal namens Julianus Van Nieuwenborgh, koopman in varkens te Erpe, op Vrijdag 8 November 1889, om 9 uren 's morgens, ter herberg Het Gemeente Huis, bij d'heer Ivo Lopus, openbaarlijk verkoopen: -10 zware volle en ledige zoppen, 30 schoone loopers, genaamd drijvers; 20 schoone viggens (keef viggens). Allen van echt en zuiver Brugsche ras”*.¹⁴

Maar “bij uitscheiding van bedrijf” werd er heel wat meer te koop aangeboden door zaakwaarnemer Livin Janssens uit Mere. Hier ging het om alles wat nog op de hoeve van J.B. Seminck te vinden was: van een dertienjarig bruin merriepaard over bekalde koeien tot alles wat er aan alaam en gebruiksvoorwerpen nodig was, zelfs een *“sleddes, aalkar, zeikstuk en nog duizend kilos patatten”*.¹⁵ De verkoop van hofsteden en landerijen bieden bovendien een onuitputtelijke bron van toponiemen en niet minder van namen van intussen verdwenen herbergen.

Een ander voorbeeld hiervan is de verkoop van 20 ha Scheldegras te Schellebelle door notaris Van der Looy uit Aalst, op verzoek van Louis graaf de Robiano op 16 juni 1847. Hier citeert men o.a. de meersen Ham en Brekammen. Bij de aankondiging werd bovendien uitdrukkelijk vermeld dat wanbetalers van vorige verkopen niet meer in aanmerking konden komen om het Scheldegras aan te kopen.¹⁶

De goederen die te koop worden aangeboden, geven een duidelijk overzicht van de maatschappelijke toestand

¹⁰ *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, Rijksarchief Gent, nr. 21122.

¹¹ *Ibidem*, nr. 13627.

¹² *Ibidem*, nr. 12275.

¹³ *Ibidem*, nr. 31243.

¹⁴ *De Aankondiger van Aalst*, 20 oktober 1889, p. 2.

¹⁵ *De Denderbode*, 16 mei 1875, p. 3.

¹⁶ *Ibidem*, 6 juni 1847, p. 4.

Openbare Verkooping

Huismeebelen, ^{van} Sandalm, loof, brandhout, mest en beir

te
Seveneeken wijk g^{te} Bastelaere

De notaris Basile Wabildel verblijvende te Saffelaer zal Op dinsdag 9de Februari, te acht ^{en half} uore voormiddag, te verzoeken ten hove van Mr Domien Petrus Roels, landbouwers te Seveneeken, Bastelaere, openbaarlijk verkoopen:

Huismeebelen: zooals kleerkas in eiken hout en andere, tafel, stoelen antieke lessenaar en koffer, glazen kas, kleinkastken, Sieve vrouw beeld onde glas, ketel, petroolvuur, twee bedstoelen, ruimen bed, wafelijzer, koekpan antieke tellooren, potten, pannen, kasser, nachtketel, zinken ketel, spiegels, Sandalm: zooals: kruiwagens, beirkuip, loof, handegge, snijpaard, beste wanmo en zwingelmolen, ijeren loofmolen, bras- en andere kuipen, meelkist, houtbak, ricken, vorken, spaden, reisen, pikken, houtbak, velbyl, schoon lijnwaden zeil, een kruiwage veel balen en zakken, vlegels, rakers, enz.

Verders: 1000 kilos roggestroo, 500 kilos geerdestroo, veel schepd kudden, boonkodi omtrent 2000 kilos aardappelen, 200 pinsen droog brandhout veel afgeka, brandhout; 15 koopen mest, 70 kuipen beir, 160 roeden loof te velde en een kant (36 roeden) zwaar kaphout in d' Heide. alles konbank dewone waarmanden

van families met een landbouwbedrijf. Op verzoek van de Erpse weduwe van Joseph Wauters verkocht notaris Eeman van Erpe landbouwalaam en veldvruchten, maar ook huismeubilair als *“stooft met toebehoorten, kasken, tafel, stoelen, bedstoelen en gerieven, hangende horlogie, printen en heiligen beelden, koperen kandelaars, quinquet, koperen moor en koffiepot, koperen-tinnen-ijzeren- en gleisen keukengerieven, houten en zinken emmers, aarden tobbens, testen en teelen en meer andere voorwerpen”*.¹⁷

Handelaar Francis Van den Eeckhaut van Mere gaf opdracht aan deurwaarder Nottens van Aalst om zelfs een lot nieuwe koopwaar te veilen. Het ging om gleis- en aardewerk, porselein, klederen en ellegoederen, maar in zijn aankondiging was hij vergeten te bepalen op welke plaats of uur de koop kon afgesloten worden.¹⁸

Zoals tegenwoordig was het vroeger ook gangbaar dat de verkopen in een herberg doorgingen. Maar het gebeurde ook dat een herberg zelf het voorwerp was van een verkoop. Waar bijgevolg vroeger jarenlang kopen werden afgesloten, ging het gebouw zelf onder de hamer, maar dan wel op een andere plaats en met de aankondiging *“à la folle enchère”*: *“De notaris De Vriendt van Aalst, zal op donderdag 6 September 1877, om 4 uren namiddag, ter herberg Den Schrijnwerker, bij Xavier Van Cauter, te Meire dorp, openbaarlijk verkoopen:- Een woonhuis, zijnde de welgekende herberg Den Voyageur te Meire, Kruiskouterstraat, bewoond door Armand Van Impe”*.¹⁹

Herbergen moesten regelmatig bevoorrad worden waarvoor men beroep deed op brouwerijen. Het gebeurde echter dat zelfs die te koop werden aangeboden wat niet betekent dat er dorst geleden werd. In mei 1851 werd een *‘Bierbrouwery, met twee huysen en een pakhuys’* openbaar met gewin van palmslagen en gelagen via notaris Vanderheyden verkocht. Het ging hier om de *‘welgekalante bierbrouwery genaemd De Halve Maen’* in de Achterstraat te Aalst nabij de Dender. Het hele complex was eigendom van Felix De Wolf en werd te koop gesteld in de estaminet Het Klein Gendt bij J. D’Haene.

Aangezien talrijke parochies steeds minder beschikken over een residerende pastoor krijgen de pastorieën een andere functie of worden te koop aangeboden. Maar ook handelszaken werden aangeprezen voor een andere bestemming als de bedrijvigheid werd stopgezet: *“De notaris Vanderheyden, te Aelst, zal met gewin van palmslagen en gelagen, openbaerlyk verkoopen, een schoon, groot en geriefelyk huys met ruymen cour en agterbouw wezende eene huydevettery gestaen en gelegen binnen de stad Aelst, in de Leopoldstraat, eertyds Kattestraat, onbewoond. Dit huys is door zyn*

grootbewerk en uytgestrektheyd, zoo van bouwing als van grond, dienstig voor veel soorten van fabriek, handel en neeringen”.²⁰

Anderhalve eeuw geleden was assen – van een houtvuur-nog een belangrijke meststof en werd, nog vroeger, zelfs opgenomen in de activa van de staten van goed bij de opmaak van de doodschuld. Het is pas na het invoeren van de guano dat dit product in de landbouw werd verdrongen. Er moet zeker verschil van kwaliteit geweest zijn want hetgeen uit Holland werd aangevoerd, werd sterk aangeprezen: *“C. De Bievre, op de vaert te Aelst, heeft de eer de landbouwers te berigten dat zy in haere magazynen, even als de voorgaende jaeren een groote hoeveelheyd onlangs uyt de eerste hand uyt Holland aengevoerde assche te koop heeft, waervan zy benevens den geringen prys de eerste hoedanigheyd en alle onvervalschtheyd durft waerborgen. Het vertrouwen waarmede de landbouwers haer huys sinds ettelyke jaeren hebben vereerd, is de klaerblykendste proef dat zy nooyt in hunne verwagting nopens de beste uytwerksels der assche in gemelde huys genomen, hebben bedrogen geweest. De ondervinding heeft meermaals bewezen dat de assche die tegelyk vet is en haere graeden van sterkte bevat, oneyndig meer den voorrang verdient op zommige andere soorten van assche die meerendeels sterk in graeden is zonder de zoo zeer gewenste vettigheyd in te houden die buyten twyffel onder het beste voedsel der planten mag gerekend worden”*.²¹

Wegens het faillissement van de firma Impens en Bourricand werd op verzoek van advocaat Schellekens een vendutie gehouden op maandag 17 mei 1852. Hij zou in het openbaar verkopen: *“550 meter satynen en andere zyde stoffen, 700 zyde halsdoeken van onderscheydene grootten en kwaliteyten, 85 satyne echarpen”*.²²

Niet alleen de aankondigingen in dag- en weekbladen bewijzen de verscheidenheid van koop en verkoop want in een tijd van analfabetisme bij de doorsnee bevolking gebruikte men andere middelen, die al even efficiënt waren. Zo werden verkopen ook aangekondigd door de belleman of de ‘champetter’ die van straat tot straat trok om het nieuws te verkondigen of de mensen uit te nodigen en aan te zetten tot kopen in een of andere dorpsherberg. Koop en verkoop zijn in feite twee onafscheidbare elementen, een dubbele transactie waar zelfs meerdere partijen bij gebaat zijn.

Julien De Vuyst
Ommegangstraat 81
9420 Mere

¹⁷ *Ibidem*, 12 juli 1896, p. 3.

¹⁸ *Ibidem*, 27 juli 1875, p. 3.

¹⁹ *Ibidem*, 2 september 1877, p. 3.

²⁰ *Ibidem*, 13 juni 1847, p. 4.

²¹ *Ibidem*, 26 maart 1848, p. 4.

²² *Ibidem*, 2 mei 1852, p. 4.

Regeldrift: ouder dan de straat*

Of: Middeleeuwse reglementitis in onze gewesten.

Of nog: waarde(n) van samenlevingsregels in het "Oud-Vaderlandsch"-recht: niet te schatten.¹

Karel van den Bossche

Regeldrift bereikt hoogtepunt

De regeldrang van onze overheden bereikte in 2006 een nieuw hoogtepunt : 76.468 pagina's Staatsblad, 20.000 meer dan in 2005. Maar dat is goed nieuws voor 2007 : het kan niet zo moeilijk zijn om dat cijfer te doen dalen.²

Halt aan reglementitis

Aan de reglementitis en de stortvloed van staatsbladpagina's moet een einde komen, vindt Unizo.³

2006	76.468
2005	57.755
2004	87.430
2003	62.806
2002	59.192
2001	45.768
2000	43.680
1999	50.560
1998	42.444
1997	35.508
1996	32.701
1995	32.458
1994	32.922
1993	29.614
1992	28.212
1991	30.176
1990	24.732
1989	21.634

* De afbeeldingen bij dit artikel zijn afkomstig uit de verzameling van K. van den Bossche, tenzij anders vermeld.

¹ Oud-vaderlands Recht: samenlevingsregels geldend in de Zuidelijke Nederlanden tot de aanhechting bij Frankrijk in 1795.

² De Standaard

³ Idem

Dus in 2007 76.468 bladzijden nieuwe wetten, decreten, ordonnanties, Koninklijke en Ministeriële Besluiten, rondzendingen, reglementen en mededelingen gepubliceerd in het Staatsblad.

De burgers worden geacht al die regels te kennen en na te leven.

Wat zouden onze voorouders mutatis mutandis van dergelijke toestand hebben gevonden?

*"Waer men reden niet en kent
daar en heeft recht geen fundament,
want reden wijst het beste recht"*^{4 5}

Op welk recht konden onze voorouders beroep doen?

"Recht gesteund op vigerend gewoonterecht, rechtspraak en stedelijke en vorstelijke wetgeving, zoals geïnspireerd door de noden van de samenleving".⁶

Recht ons bekend als "oud-vaderlandsch" recht.

De rechtelijke organisatie met haar gewoonterecht, stond in onze gewesten zeer dicht bij het volk.

'leges et consuetudines ... ad honorem et utilitatem totius ville' te verbeteren.⁸

Het onderscheid tussen verordend wettenrecht en gewoonterecht vervaagde in die zin dat ook verleende privileges gingen behoren tot het corpus dat tijdgenoten beschouwden als behorend tot het geheel van *'rechten, privilegen, costumen ende usagen'*.⁹

Het gewoonterecht ontwikkelde zich organisch tot een rijk geschakeerde veelheid van in afzonderlijke gemeenschappen gegroeide gebruiken, gecombineerd met op diverse tijdstippen aan hen verleende speciale rechten. Essentieel is dat al die tradities tot een verregaande lokale diversificatie leidde die telkens weer werd gesanctioneerd door de landsheren.

In het algemeen bevestigden de vorsten het geheel van alle voorgaande verleningen ter gelegenheid van hun huldiging. Zij zwoeren dan alle bestaande rechten van het land, of van een bepaalde plaats of streek, te zullen eerbiedigen en te doen naleven, in ruil waarvoor de onderdanen hun eed van trouw jegens hem of haar aflegden.¹⁰

De bilaterale eedsaflegging door vorst en onderdanen, verenigd in een publieke ruimte, soms in open lucht op een marktplein of een heuvel, vond haar model in het feodale contract. Daaraan ontleende het volk ook het recht van dienstweigering indien de heer zijn belofte zou schenden. De oudste formulering daarvan komt voor in een stadskeure die graaf Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen in 1128 verleende aan Sint-Omaars. Negen baronnen zwoeren als getuigen voor de nieuwgekozen graaf de naleving van het charter te zullen waarborgen.¹¹

Het recht van dienstweigering bleef hier nog wel beperkt tot de getuigende baronnen, maar het gold de bescherming van stedelijke vrijheden. In het Charter van Kortenberg en de Brabantse Blijde Inkomsten komen steeds uitvoeriger formules voor die de onderdanen als geheel toestonden dienst en onderdanigheid te weigeren indien en zolang de hertog schendingen van het charter beging of toestond.¹² In 1477 werd deze bekrachtigingsformule in het algemene privilege voor alle Nederlandse gewesten en in de

Inleiding

Gewoonterecht vormde in de Nederlanden de basis van het rechtsbestel, tot het einde van de achttiende eeuw. Zijn kracht berustte op zijn aanpasbaarheid, ook aan wettenrecht. Zo bepaalde het privilege dat Brugge in 1127 verkreeg van de graaf van Vlaanderen dat de burgers vrij waren om hun gewoonterecht te verbeteren en aan te passen volgens de noden van tijd en plaats: *'ut potestative et licenter conseutudinarias leges suas de die in diem corrigerent et in melius commutarent secundum qualitatem temporis et loci'*.⁷ Deze bepaling is te vinden in het privilege van Aire-sur-la-Lys, in origineel overgeleverd uit 1188, maar teruggaand tot de periode tussen 1093 en 1111, waar de twaalf rechters de bevoegdheid kregen

⁴ Van Hildegarsbergh, Willem, gedichten, W. Bisschop + E. Verwijs, 1870, 246, regel 43 vlg.

⁵ Redene, reden, rede, znw. ur. 1) Al wat overeenkomt met de door God verordende wetten; betamelijkheid, eer, fatsoen; recht en billijkheid, redelijkheid; 2) rede, het zedelijk bewustzijn in den mensch; denkvermogen, verstand, inzicht; van God, wijsheid 3) rekenschap, verantwoording.

⁶ J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's Gravenhage, 1979, p. 488.

⁷ GALBERT VAN BRUGGE, *Omtrent de verraderlijke moord op Karel de glorieuze Graaf van Vlaanderen*, Antwerpen, 1978, p. 162.

⁸ G. ESPINAS, ed., *Recueil de documents relatifs à l'histoire du droit municipal en France des origines à la Révolution*. Artois, I, Parijs, 1934, nr. 20, 54-60. Andere voorbeelden: R.C. VAN CAENEGEM, *Boekenrecht en gewoonterecht: het Romeinse recht in de Zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen*, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, s.l., VIII (1966), 12-37, n. 13.

⁹ W.P. BLOCKMANS, ed., *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden, 1477 Standen en Landen*, LXXX, Kortrijk-Heule, 1985, p. 89, p. 129, p. 217, een Franstalige variant voor *Namen drois, privilèges, franchises, libertez, estatuz, coustumes et usages*, 244.

¹⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Coutumes et législation en Flandre aux XIe et XIIe siècles*, in: *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle*, Brussel, 1968, p. 253, p. 255, p. 269-270.

¹¹ TH. DE HEMPTINNE en A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 – september 1191)*, II/1, Brussel, 1988, nr 2, p. 17.

¹² R. VAN UYTVEN, "1477", s.l., s.d., p. 282-284.

Filips Wielant (circa 1440-1520), raadsheer van het Parlement van Mechelen, van de Raad van Vlaanderen en van de Grote Raad van Mechelen. Op het zijluik van de triptiek 'Opdracht in de Tempel' van Adriaen Isenbrant is hij afgebeeld met zijn beschermheilige Philippus, eind 15de eeuw, St.-Salvatorkathedraal, Brugge.

charters voor Vlaanderen en Brabant uitgebreid tot iedere individuele onderdaan:

*"... zo consenteren wij ende willekueren onsen vors. Landen ende den ondersaten van dien ende hueren naercommers ende elken van hem bezondere, dat zij ons ende onse naercommers nemmermeer gheenranden dienst doen en zullen noch onderhoorich zijn in gheenrande zaken".*¹³

In de Nederlanden vond het Romeinse recht tot in de late vijftiende eeuw maar een beperkte praktische toepassing. Weliswaar ontwikkelde het zich van een debat in de studiekering van geleerden aan de universiteiten tot een meer op de gangbare rechtspraktijk gerichte casuïstiek, maar toch zouden de gewoonterechten tot het einde van de achttiende eeuw de basis blijven vormen van de rechtspraktijk. Daartoe werden ze in de loop van

de zestiende eeuw opgetekend en gecodificeerd.¹⁴ Universitair geschoolde juristen werden wel steeds talrijker in gerechtsraden en in functies als stadsambtenaren¹⁵, maar dat leidde vooral tot modernisering van formele en procedurele aspecten van de rechtspraak en het bestuur, niet tot territoriale homogenisering noch tot fundamentele aanpassing van de rechtsstelsels zelf.

In die zin bleef het denken over vrijheid en recht van onderdanen steeds gevat in meervoudsvormen. Er bestonden vele vrijheden, op te vatten als negatief gedefinieerde vrijstellingen van verplichtingen, zoals er een veelheid bestond aan rechtstelsels.

Gewoonterecht

De enige bron van recht is de gewoonte.

Iedere mensengroep leefde volgens zijn eigen lokale juridische tradities. De gewoonte verschilde dan ook van gewest tot gewest, zelfs van dorp tot dorp.¹⁶

1. Bepaling en kenmerken

Bepaling van gewoonte als bron van recht: een geheel van gebruiken van juridische aard, die in een bepaalde sociopolitieke groep bindende kracht hebben verworven door de herhaling van openbare en vreedzame handelingen gedurende een betrekkelijke lange tijdspanne.

De Vlaamse jurist uit de 16de eeuw, Filips Wielant geeft volgende definitie: *"Costume es recht niet gescreven, inbrocht by usantiën ende continuele acten van anderlingen ofte practesienen, openbaerlijk geüeseert sonder wederseggen vander meeste menichte van volcke, soe langen tijt als om costume te mogen prescriberen"*.¹⁷

Uit deze definitie kunnen de volgende kenmerken van de gewoonte afgeleid worden.

a) Niet geschreven recht

Wanneer een gemeenschap zich rekenschap geeft van het bestaan van een gewoonterechtelijke norm wordt ze oraal geformuleerd. Deze aldus mondeling uitgedrukte

¹³ W.P. BLOCKMANS, 1477, s.l., s.d., p. 94, p. 143, p. 283.

¹⁴ R.C. VAN CAENEGEM, Boekenrecht en gewoonterecht: het Romeinse recht in de Zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen, in : o.c.

¹⁵ P. MORAW, Careers of graduates, in : H. DE RIDDER SYMOENS, ed., A history of the university in Europe, I, Cambridge, 1992, p. 270-277.

¹⁶ GILISSEN, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen, 1981, p. 190.

¹⁷ F. WIELANT, *Practijcke civile*, Antwerpen, 1573, cap. XXIX; reprint 1968, Fontes iuris batavi rariores, nr. 3,

blz. 27. Tekst besproken in J. GILISSEN, Het begrip 'gewoonterecht' in de oud-Belgische rechtsleer, samenvatting in : *Handelingen 20^e Vlaams Filologencongres*, s.l., 1953, p. 54-60.

rechtsnorm kan dan van de ouderen op de jongeren in een bepaalde maatschappelijke groep overgebracht worden, of zelfs van de ene groep op de andere overgaan.¹⁸

Niet geschreven wetten waren, o.m. de talrijke stedelijke verordeningen in Vlaanderen en Brabant uit de 13de eeuw, die door proclamatie aan de pui van het stadhuis werden afgekondigd zonder dat de beslissingen voor de schepenen werden neergeschreven.

Wanneer het bestaan van een gewoonte voldoende vaststaat in een socio-politieke groep die het schrift gebruikt, wordt door het optekenen van de rechtsnormen naar meer rechtszekerheid gestreefd. Aldus werden in de 13de-14de eeuw talrijke opstellen van lokale en gewestelijke gewoonterechten door rechters en taallieden geschreven; ze verloren daardoor hun gewoonterechtelijk karakter niet.

b) Gewoonten ingebracht door usantiën en herhaaldelijke handelingen

Een gebruik ontstaat uit het herhaaldelijk handelen op dezelfde wijze, in een bepaald milieu.

Daarenboven ontstaat een gebruik slechts uit vrijwillige handelingen en uit de vrijwillige herhaling van die handelingen.

c) In het openbaar geüzeerd

Een gewoonte die zich uiterlijk heeft laten kennen, dient beschouwd als in werking zijnde, zelfs al is ze door het ene of andere lid van de gemeenschap niet gekend.

d) Zonder tegenspraak van de grote meerderheid van de socio-politieke groep

De aanvaarding van dit gebruik door de zeer grote meerderheid van de sociale groep is vereist. Eensgezindheid in de hele groep is echter niet noodzakelijk. De gewoonte bestaat, zelfs indien een klein deel van de groep ze niet aanvaardt.¹⁹

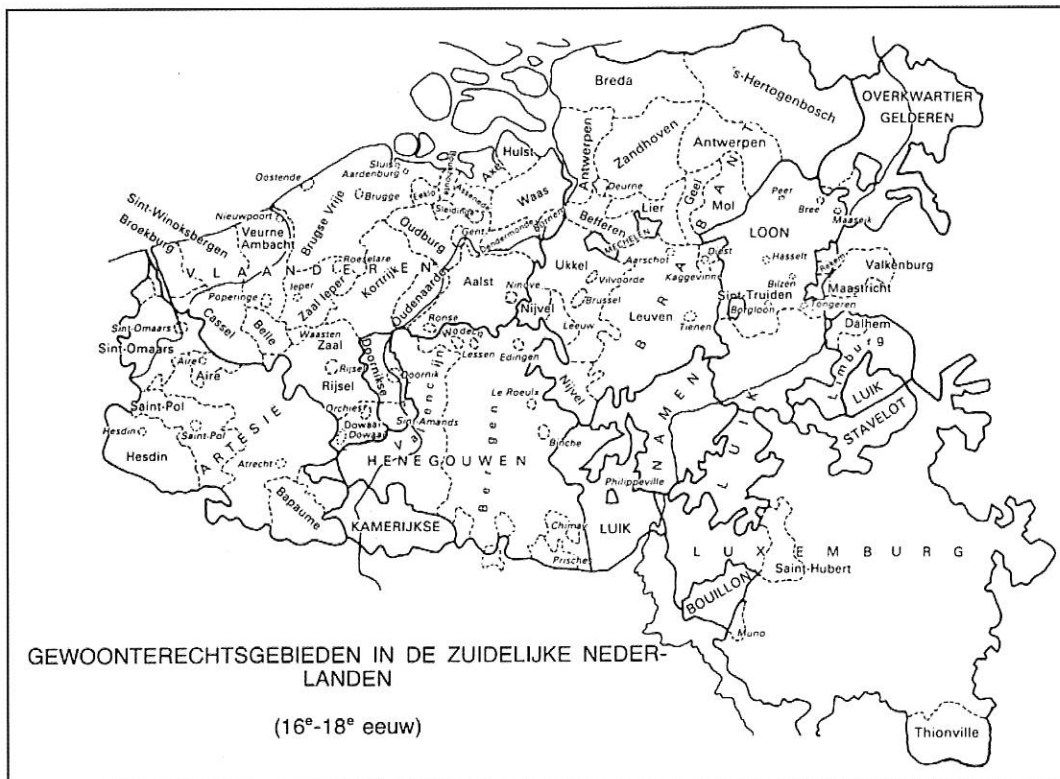
e) De nodige tijd om verjaard te zijn

Door te verwijzen naar de verjaring, bedoelt Wielant dat de gewoonte moet toegepast geweest zijn gedurende een bepaalde tijd, lang genoeg opdat aan haar bestaan niet zou kunnen getwijfeld worden.

In de Middeleeuwen moest de gewoonte onheuglijk zijn; ze moest zolang bestaan hebben dat iemand het zich niet meer anders herinnerde.^{20 21}

f) De gewoonte moet redelijk zijn

Een gewoonte is redelijk wanneer ze overeenstemt met de natuurlijke houding van de mensen in de maatschappij.

¹⁸ Deze stelling is ook die van de laatmiddeleeuwse rechtsleer. De Antwerpse schepenen Willem van der Tanerijen, in zijn boek over het Brabantse recht, ca. 1475 geschreven, bepaalde de "ongeschreven rechten" als zijnde "die loofflijcken costumen, heerbrengen ende gewoonten openbairlijch ende van outs gehouden bij approbacion van den ouders ende costumiers van den lande, voire recht, alsoe dat men tusscen partijen present niet en heeft geweeten oft gesien die contrarie houden noch useren" (W. VAN DER TANERIJEN, *Boec van der loopender practijcken* ..., uitgegeven door Eg. I. STRUBBE, dl. 1, Brussel, 1952, p. 7).

¹⁹ Ulpianus, *Regulae*, I, 4: *Mores sunt tacitius consensus populi, longa consuetudine inveteratus.*

²⁰ GILISSEN, *o.c.*, p. 254.

²¹ zie Wielant, bepaling onder 17.

In de late Middeleeuwen was een gewoonte slecht, onredelijk, verderfelijk, corrupt (abominabilis, corruptela) wanneer ze in strijd met het "algemeen belang" was.²²

g) Voor- en nadelen van de gewoonte

Onder de hoedanigheden van de gewoonte, dienen vermeld:

- de gewoonte ontstaat spontaan, in tegenstelling met de wet die voortspuit uit de wil van de wetgevende overheid. Gewoonterechtelijke normen vormen zich zelf;
- de gewoonte evolueert op bestendige wijze: ze is steeds aangepast aan de schommelende vereisten en belangen van het sociaal milieu, aan wiens behoeften ze beantwoordt. Dank zij het feit dat ze niet gebonden is aan een tekst, vormt ze een uiterst soepele rechtsbron, die steeds als een weerspiegel de evolutie van de maatschappij volgt;
- de gewoonte evolueert traag, dit omdat het maatschappelijk milieu zelf traag evolueert;
- de gewoonte is conservatief, de gewoonte behoudt wat vroeger bestond en past het aan.

Naast deze hoedanigheden vertoont de gewoonte ook wel nadelen:

- de gewoonte is onvast, ten gevolge van haar voortdurende evolutie; ze is in bestendige wording.
- de gewoonte is onzeker, omdat ze uiteraard niet in schrift gesteld is; men kan dus steeds het bestaan van een gewoonterechtsregel betwisten. De grote rechtsonzekerheid is een van de voornaamste kwalen van de gewoonterechtsstelsels. In geval van betwisting, o.m. bij een proces, moesten de belanghebbenden het bestaan van de ingeroepen gewoonten bewijzen.
- de gewoonte is veranderlijk in de tijd: daar ze zich aan de veranderlijke behoeften van de groep aanpast, verandert ze van de ene periode tot de andere; haar bestaan kan steeds in het gedrang gebracht worden.
- de gewoonte is verschillend van streek tot streek: de gewoonte wordt toegepast in een gegeven sociale groep, in het algemeen betrekkelijk klein (stad, dorp, stam, gewest).²³

h) Stijlen

De stijl was het geheel van rechtsregels die wel gekend

waren door de rechters, advocaten en taallieden in een bepaald hof of rechtbank.²⁴

2. Gewoonterechtsgebieden

Er bestaan dus, in de late Middeleeuwen en in de Moderne Tijden, een zeer groot aantal gewoonterechtsgebieden, d.w.z. grondgebieden met eigen gewoonterecht, min of meer verschillend van de andere gewoonterechten.

In de XVII Provinciën of de Landen van 's herwaarts over (d.w.z. het huidige België, Nederland, Luxemburg en het Noorden van Frankrijk) bestonden ten minste 600 verschillende gewoonterechten toen ze in de 15de en de 16de eeuw officieel opgetekend werden. In de vorige eeuwen moet hun aantal nog groter geweest zijn. Ten gevolge van de officiële homologatie werd een betrekkelijke unificatie bereikt, maar er bleven toch een honderdtal verschillende gewoonterechten bestaan tot op het einde van de 18de eeuw. Er heeft dus geen Belgisch of Nederlands gewoonterecht bestaan, daar er geen gewoonten bestonden aan alle gewesten van België en/of Nederland gemeen.²⁵

Aan de hand van hierbijgaande kaart kan worden vastgesteld dat bijvoorbeeld in Brabant er ongeveer 50 gewoonterechtsgebieden bestonden, waaronder:

- het recht van Antwerpen, geldend in de stad Antwerpen en in talrijke dorpen ten noorden van de stad en in een tamelijk groot gebied rond Turnhout;
- het recht van Deurne, slechts toegepast in de toenmalige dorpen Deurne en Berchem;
- het recht van Zandhoven, toegepast in een dertigtal dorpen ten oosten van Antwerpen;
- het recht van de stad en bijvang Lier, voor de stad en enkele dorpen rond Lier;
- het recht van Brussel, alleen voor de stad en de "kuip van Brussel", d.w.z. de dorpen gelegen rond de stad;
- het recht van Ukkel, toegepast in een vijftigtal dorpen van het huidige arrondissement Brussel;
- het recht van Leuven, geldend in de stad en in meer dan honderd dorpen in het zuidoosten van Brabant;
- en ook nog het recht van Aarschot, van Diest, van Kaggevinne, van Tienen, van Geel, van Mol, van Breda, van 's Hertogenbosch, van Nijvel, van Sint-Pieters-Leeuw, van Befferen, enz.

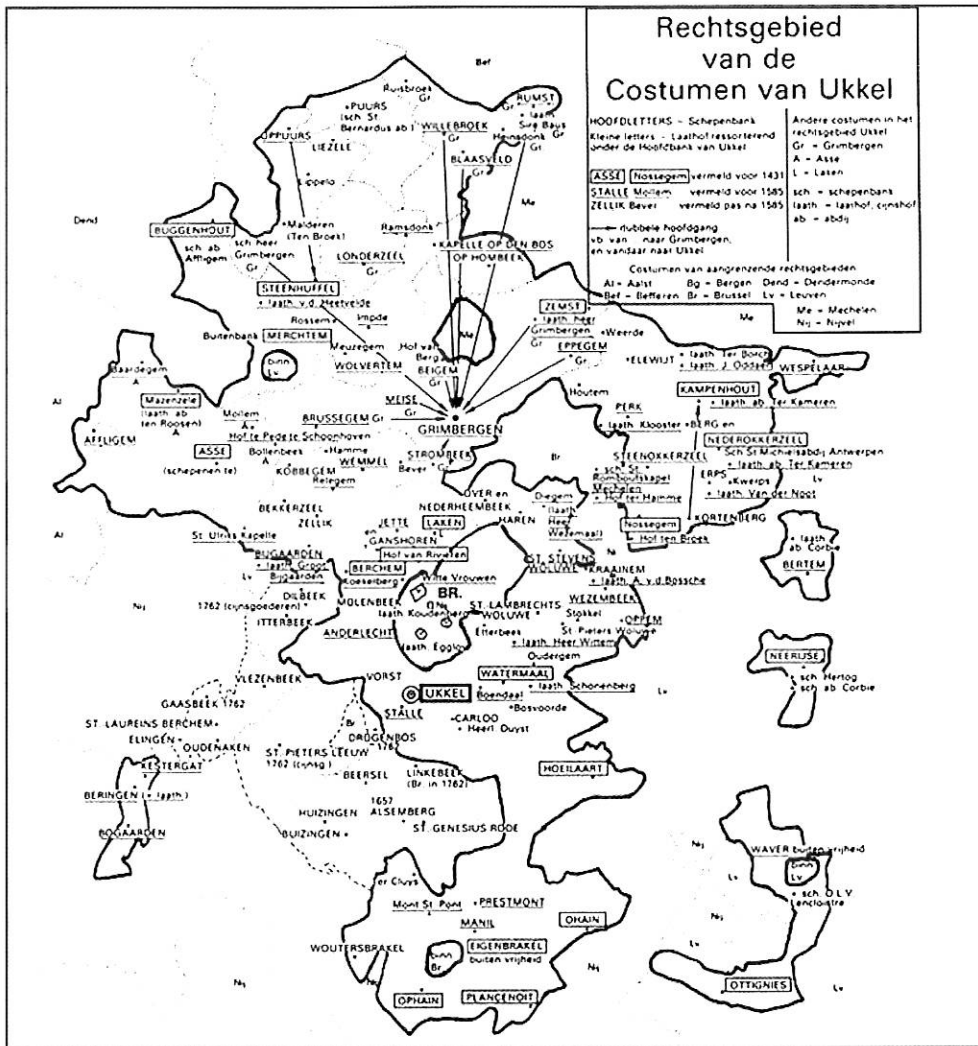
In het graafschap Vlaanderen bestond een soortgelijke

²² F. WIELANT, o.c., §4. *Costume die cause geeft van sonde ofte van quaden exemple oft die inbrocht is met quaden seden, en is nummermeer prescriptible, maar is te dooden als corruptele.*

²³ GILISSEN, o.c., p. 255.

²⁴ W. VAN DER TANERIJEN, o.c., p. 8: "Stijl is een dinck int gerichte soe gereguleert ende bij langen tijden onderhouden dat men in denselve gerichte geen twijfel daerof en maict..."

²⁵ Lijst van de gewoonterechten en data van hun optekeningen en decretement Document nr. 11, p. 290, en in J. GILISSEN, *Les phases de la codification et de l'homologation des coutumes dans les XVII Provinces des Pays-Bas*, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, dl. 18, s.l., 1950, p. 36-37 en p. 239-290.

toestand, vóór 1550 waren er ten minste 150 verschillende gewoonten, na de homologatieprocedure bleven er nog een dertigtal over.²⁶

Op bijgaande kaart van het gewoonterechtsgebied van Ukkel staan een honderdtal namen van schepenbanken en laathoven die het gewoonterecht van Ukkel volgden. Het recht van Ukkel, recht van een plattelandsgebied, bleef tot op het einde van de 18de eeuw verschillend van het stadsrecht van Brussel. Hetzelfde onderscheid tussen stads- en landrecht bestond in veel andere gewesten van Brabant, Vlaanderen, Artesië, enz.²⁷

Naast de territoriale costumen bestonden ook leenrechtelijke costumen toepasselijk op alle lenen die afhingen van éénzelfde leenheer (b.v. leenrecht van Brabant, leenrecht van Dendermonde).²⁸

Optekening van de gewoonterechten in de late Middeleeuwen

Vanaf de 13de eeuw ontstaat een beweging om plaatselijke gewoonten in schrift te stellen. In de Nederlanden zijn de oudste optekeningen van gewoonten te vinden in de privilegebrieven die aan steden of aan gewesten toegekend werden. Anderzijds hebben praktizijnen, zonder officiële opdracht, getracht bepaalde gewoonterechten te beschrijven; deze private opstellen zijn de eerste West-Europese rechtsboeken, de z.g. coutumiers.

Vanaf de 15de eeuw begon een nieuwe fase in de geschiedenis van het West-Europese gewoonterecht, wanneer de overheid het bevel gaf tot officiële optekening van de costumen.

In de Landen van 's herwaarts over werd opdracht gegeven door Keizer Karel V, in zijn ordonnantiën van 1531.

²⁶ Kaart van de gewoonterechtsgebieden getekend op grond van 16e en 17e-eeuwse documenten; Introduction bibliographique, C/3, "Belgique et Nord de la France".

²⁷⁻²⁸ J. GILISSEN, Le droit coutumier d'Uccle, in : S. DRAPIER-BARTIER, S. VALSCHAERTS-GILISSEN, e.a., *Uccle, une commune de l'agglomération bruxelloise*, dl. I, Brussel, 1958, p. 199-243.

De hier bijgaande kaart werd in dit boek gepubliceerd. Over stad- en landrecht, zie J. GILISSEN en I. ROGGEN, Les problèmes du droit privé urbain en Belgique, in : *La Ville, 3e deel, Recueils de la Société Jean Bodin*, dl. 8, Brussel, 1957, p. 221-284.

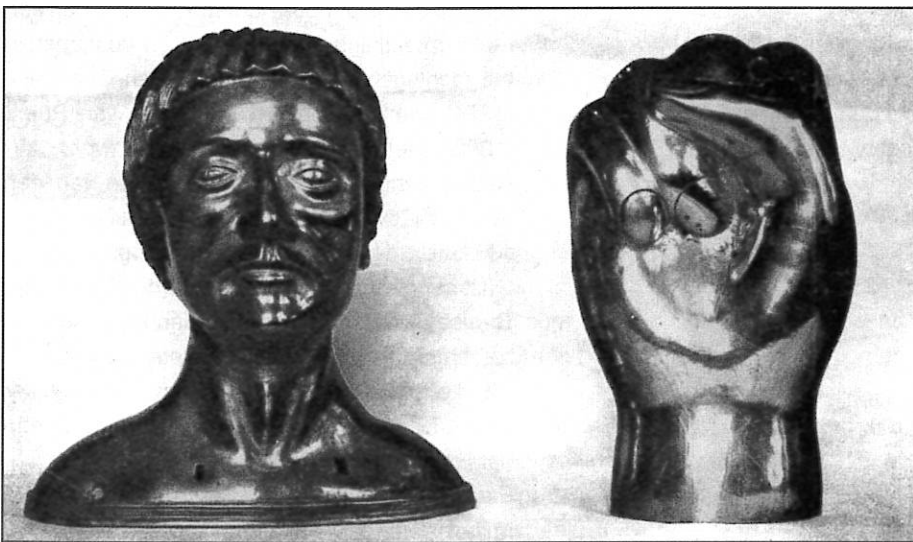

Titelblad van de "Somme rural" van Jehan Boutillier (Nederlandse vertaling). Mus. Plantin-Moretus, Antwerpen.

In Vlaanderen werden in 1127, belangrijke stedelijke handvesten opgesteld waaronder dat van Sint-Omaars bewaard gebleven is. De aan Atrecht verleende privilegebrief van circa 1163 werd kort nadien gekopieerd bij het opstellen van talrijke handvesten voor Vlaamse steden. In de andere gewesten van ons land dienen onder de oudste stadshandvesten vermeld te worden die van Valencijs (1114), Doornik (1188), Tienen (1168), enz... De beweging breidde zich nog uit in de 13de en 14de eeuw. Privilegebrieven werden ook verleend aan bevoorrechte dorpen (b.v. Baasrode 1229, Sint-Amands 1266). In het zuidoosten van Brabant bekwamen een tiental dorpen de *leges lovenienses* (recht van Leuven) in de 12de – 13de eeuw.

Ook bekwamen sommige gebieden privilegebrieven (Brugse Vrije rond 1190, kasselrijen Veurne-Ambacht, Land van Waas en Vier-Ambachten in 1240-1242, ammanie Brussel in 1292).

De inhoud van deze privilegebrieven zijn grotendeels opstellen van plaatselijke of gewestelijke gewoonten. Er zijn in feite, in elk handvest, schikkingen die "nieuw recht"

Herkenningstekens van de hoge magistratuur te Brugge (15de eeuw): een hoofd en hand van zilver. Museum Gruuthuuse, Brugge.

a) Stedelijke en gewestelijke privilegebrieven

In de tweede helft van de 11de eeuw en vooral in de 12de eeuw trachtten de steden van hun heer privileges te bekomen, zowel op economisch en sociaal gebied als op juridisch gebied.²⁹

Zeer vroeg hebben bepaalde steden bekomen dat de toegestane privileges zouden neergeschreven worden. De oudste gekende privilegebrief is deze van Hoei, in 1066.

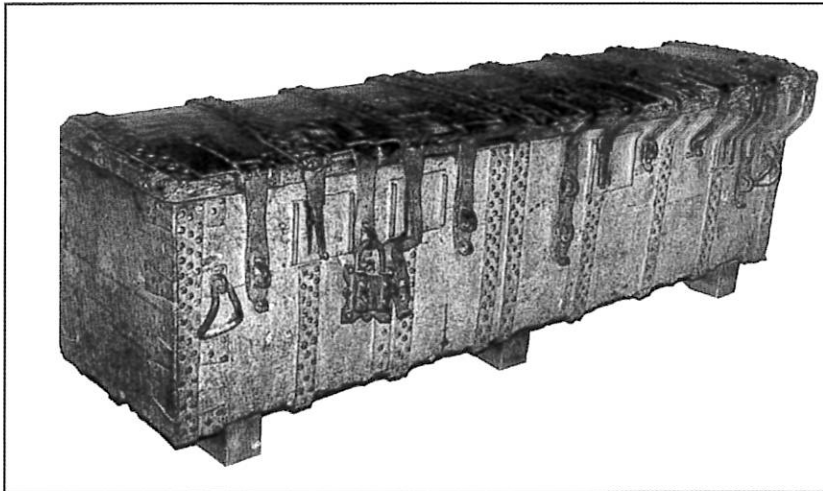
zijn, dat door de heer toegestaan wordt als gevolg van besprekingen tussen hem en zijn onderdanen, en andere schikkingen die "oud recht" zijn, daar ze bestaande gewoonten bevestigen.³⁰

b) Rechtsboeken

Vanaf de 12de en vooral de 13de eeuw werden overal in West-Europa werken geschreven met de bedoeling het gewoonterecht van een bepaalde streek te beschrijven; in tegenstelling met de privilegebrieven zijn het dus geen

²⁹ Zeer omvangrijke bibliografie. De "Société Jean Bodin" heeft drie colloquia aan de geschiedenis van de stadsinstellingen gewijd; in de Recueils zijn verschenen : *La Ville*, dl. VI, *Institutions administratieve et judiciaires*, Brussel, 1954 (o.a. J. Gilissen, "Les villes en Belgique", blz. 531-603 en "Les institutions administratives et judiciaires, vues sous l'angle de l'histoire comparative", blz. 5-26); dl. VII : *Institutions économique et sociales*, Brussel, 1955 (o.a. J. Gilissen, "Les institutions économiques et sociales des villes, vues sous l'angle de l'histoire comparative", blz. 5-28); dl. VIII : *Le droit privé*, Brussel, 1957 (o.a. J. Gilissen, "Le droit privé des villes, vu sous l'angle de l'histoire comparative", blz. 5-24 en in samenwerking met I. Roggen, "Le problème du droit privé urbain en Belgique", blz. 221-284).

³⁰ GILISSEN, o.c., p. 270.

officiële optekeningen van de costumen, alhoewel er enkele later als officiële tekst van de gewoonte werden erkend.

De auteurs van die rechtsboeken waren mensen van de praktijk: baljuw, drost, klerk, schepen, enz. ... Zij waren geen "legisten", geen juristen met universitaire opleiding.³¹

Meestal beperkt de schrijver zich tot het vaststellen van de bestaande gewoonten, zonder enig commentaar of ontleding.

De rechtsboeken zijn zuiver beschrijvend, zonder classificatie, systematisering of interpretatie. Pas in de 16de eeuw, ten gevolge van de officiële optekening van de costumen, ontstaat een werkelijke costumiere rechtsleer.

De Nederlanden

In de Zuid- en Noord-Nederlandse gewesten zijn de meeste rechtsboeken optekeningen van het gewoonterecht van een bepaalde streek, stad of dorp.

a) *Dit is 't recht van Uccle* is een korte verzameling

van een honderdtal rechtsregels – vooral burgerlijk recht en procesrecht – uit het gewoonterecht van Ukkel, de streek rond Brussel. De opgetekende rechtsregels zijn zeer kort. Het blijken een soort rechtsspreuken te zijn die men gemakkelijk kan onthouden en die misschien al sedert jaren, zo niet eeuwen, mondeling werden overgedragen van de ene generatie op de andere.

Uit dezelfde periode dateren trouwens een reeks optekeningen van plaatselijke costumen in het rechtsgebied Ukkel, o.a. die van Gaasbeek (1274), van Grimbergen (1275) en van Puurs (1292). Het rechtsboek van Ukkel werd kort nadien aangevuld door een schepen van een dorp, WILLEM VANDEN MORTRE (ca. 1268 – ca. 1340). Uit de 14de eeuw dateert nog een korte tekst geheten: *Onderscheit van Uckele ende van Bruesele*, dat een bepaald aantal verschillen tussen stads- en landrecht vaststelt.³²

Uit diezelfde tijd dagtekent een omvangrijker *Rechtsboek van Vilvoorde*, dat nadien ook aan het Brusselse recht aangepast werd.

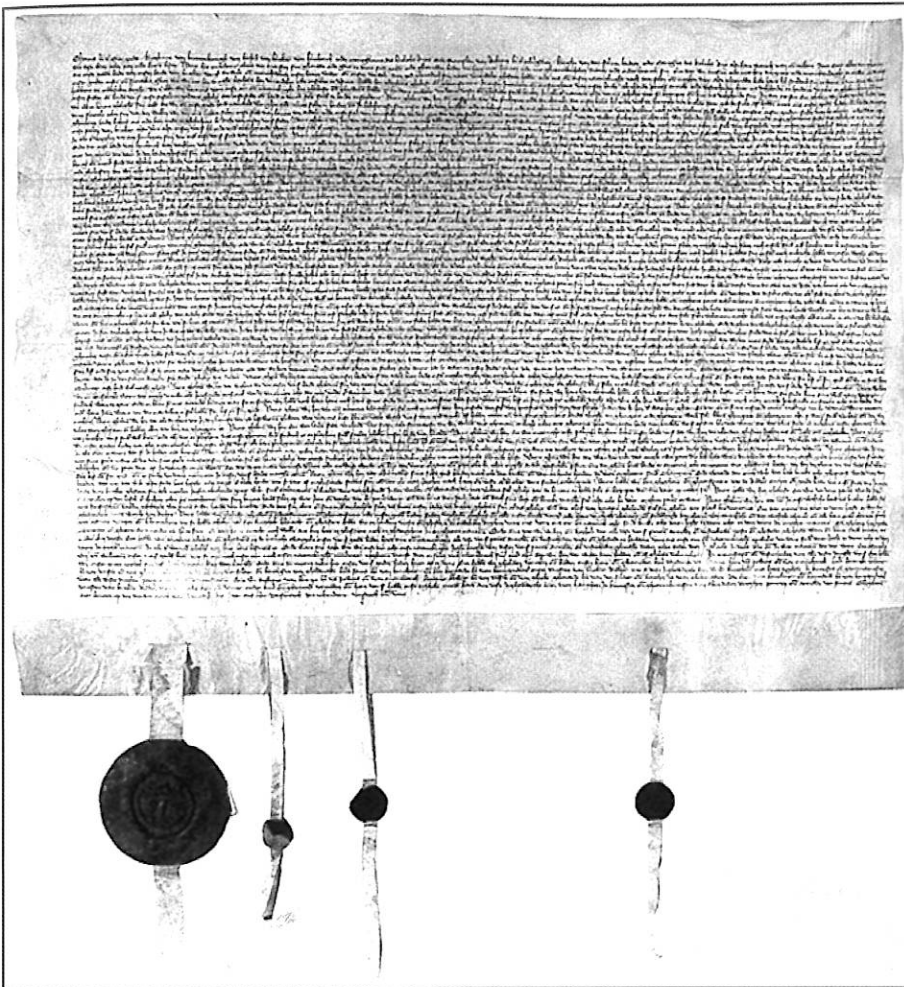
b) Een *Berijmd Erfrecht* van het Brugse Vrije werd in het begin van de 15de eeuw opgesteld; er bestaat een andere recensie in proza. In dezelfde streek werden twee rechtsboekjes opgesteld in de stad Aardenburg, waarschijnlijk in het begin van de 14de eeuw: *Wettelijkheden en Tale en wedertale*.³³

³¹ C. KERREMANS, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la Maison de Bourgogne (1406)*, Brussel, 1948; H. NOWÉ, *Les baillis comaux de Flandre, des origines à la fin de XIVe siècle*, Brussel, 1929; J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967; A. ALLARD, Les premiers bailliages de Tournai-Tournais (1383-1423), in: *Annales Cercle archéologique*, Mons, dl. 2, 1890, p.1-110.

³² Uitgaven: E.M. MEIJERS, *Het West-Brabantsche Erfrecht, Bijlagen*, Haarlem, 1929, p. 3-9 en p. 45-48; C. CASIER, *Coutumes ... de Bruxelles*, dl. II, Brussel, 1873, p. 2-23; E. STRUBBE en D. VAN DERWEEGHDE, Le coutumier brabançon de Guillaume vanden Mortre (1337), in: *Handelingen Commissie Oude Wetten*, s.l., dl. XIX, 1956, p. 30-74; E. STRUBBE, Het XIVe-eeuwse rechtsboek van Vilvoorde, in: *Handelingen Commissie Oude Wetten*, s.l., dl. XV, 1936, p. 45-115; G. DESMAREZ, Le droit d'Uccle, in: *Handelingen Commissie Oude Wetten*, s.l., dl. X, 1914, p. 209-264; J. GILISSEN, Le droit coutumier d'Uccle, in: *Une commune de l'agglomération bruxelloise: Uccle*, s.l., s.d., p. 201-250; E.M. MEIJERS, Het Landrecht van Grimbergen van 1275, in: *Tijdschr. Rechtsg.*, s.l., dl. XI, 1932, p. 219-235; E. STRUBBE en E. SPILLEMAEKERS, De keure van Puurs van 1292, in: *Handelingen Commissie Oude Wetten*, s.l., dl. XIX, 1956, p. 11-29.

³³ P. GORISSEN, Costuimen van het Bruge Vrije, Fragment van een recensie in proza, in: *Handel. Comm. Oude Wetten*, s.l., dl. 18, 1955, p. 509-517; G.A. VORSTERMAN VAN OYEN, *Rechtsbronnen der Stad Aardenburg*, Den Haag, 1892; L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes ... petites villes ... enclavées dans le Franc de Bruges*, dl. 1, Brussel, 1890, p. 144-239.

Het exemplaar van de *Blijde Inkomst* van 1356 zoals dat thans bewaard wordt in het stadsarchief van 's-Hertogenbosch.

- c) Te Antwerpen werd, in 1405, een deel van het gewoonterecht door een stadsschepen, WILLEM DE MOELNERE, beschreven, aan de hand van de gevonniste zaken, met commentaar en soms de pleidooien van de partijen. Ca. 1415 werd te Lier ook een *Rechtboek* opgesteld.³⁴
- d) De *Somme rural* werd geschreven in 1393-1396 door JEHAN BOUTILLIER. Een uiteenzetting van de rechtspleging zoals deze toegepast werd door de rechtbanken van zijn streek. In dit werk talrijke delen die betrekking hebben op het gewoonterecht van Doornik en Rijsel, zelfs van Vlaanderen, Artesië en Henegouwen. Zijn werk was sterk beïnvloed door het Romeinse en het canoniek recht. Het kende een groot succes in onze gewesten in de 15de en 16de eeuw. De *Somme rural* werd niet minder dan 23 maal, tussen 1479 en 1621, herdrukt. Zes Nederlandse uitgaven werden gedrukt, te Delft en te Antwerpen, van 1483 tot 1550.³⁵

- e) Jan Van Den Berghe schreef kort vóór 1439 zijn *Jurisdictionen van Vlaanderen* waarin hij o.a. de bevoegdheid van de rechtbanken in het graafschap Vlaanderen en enkele problemen van strafvordering en van leenrecht bestudeerde.³⁶

De officiële optekening van de gewoonterechten

In de Nederlanden

De stelselmatige optekening van het gewoonterecht in de XVII Provinciën der Nederlanden begon ingevolge de

³⁴ Uitgave E. STRUBBE en E. SPILLEMAEKERS, De Antwerpse Rechtsaantekeningen van Willem de Moelner, in : *Handel. Comm. Oude Wetten*, s.l., dl. IX, 1954, p. 7-148; E. STRUBBE, Het Rechtsboek van Lier (circa 1415), in : *Handelingen Commissie Oude Wetten*, s.l., dl. 16, 1950, p. 150-191.

³⁵ Jehan Boutillier en de "Somme rural", Leuven, 1951.

³⁶ E.I. STRUBBE, Jan van den Berghe, écrivain et juriste flamand (13...-1439), in : *Handelingen Commissie Oude Wetten*, s.l., dl.12, p. 174-201; IDEM, De briefwisseling tussen Jan van den Berghe en Johanna van Harcourt (1420-1437), in : *Handel. Kom. Comm. Gesch.*, s.l., dl. 125, 1960, p. 511-560.

ordonnantie van 1531.³⁷

In zijn ordonnantie van 7 oktober 1531 stelde keizer Karel V de misbruiken vast die uit de grote verscheidenheid van de gewoonten en de moeilijkheden verbonden aan hun bewijs voortsproten. Hij gaf het bevel alle costumen binnen de zes maand op te stellen en door hem te doen decreteren. De plaatselijke overheden boden weerstand. Keizer Karel V herhaalde zijn ordonnantie in 1532, 1540 en 1546.

Na de scheuring van Noord en Zuid herhaalden Albrecht en Isabella deze onderrichtingen in hun Eeuwig Edict van 1611 met een veel groter succes.

De optekeningprocedure werd in 1531 vastgelegd; ze onderging bijna geen wijzigingen.

De optekening en homologatie van costumen heeft twee eeuwen geduurd, van 1532 tot 1732.

212 nieuwe ontwerpen, 49 decretementen. In het geheel werden 691 costumen opgetekend, waarvan er 88 werden gehomologeerd. Ongeveer 20 niet-gehomologeerde costumen bleven bestaan.

De vooruitgang van de unificatie verschilde van gewest tot gewest.

In Vlaanderen werden een groot aantal gewoonterechten gehomologeerd, meestal één per baljuwschap en één voor elke grote stad.³⁸

In Brabant heeft de Souvereine Raad heftig weerstand geboden tegen de homologatiepolitiek van de centrale ligging; op grond van de Blijde Inkomst – o.m. het beginsel dat alle Brabantse aangelegenheden door Brabanders moesten behandeld worden – weigerde hij alle ontwerpen aan de Geheime Raad voor te leggen daar in die Raad ook niet-Brabanders zetelden; bijgevolg werden de voornaamste Brabantse costumen (Brussel, Antwerpen, Ukkel, Zandhoven, enz.) nooit gedecreteerd.

Gevolgen van de officiële optekening van de gewoonterechten

De officiële optekening van de costumen verandert grotendeels de aard en de kenmerken van het gewoonterecht.

- a) de onzekerheid van de gewoonte verdween.
- b) de gewoonte stond vast.
- c) de gedecreteerde costumen bezaten de voornaamste kenmerken van de wet: zekerheid, bestendigheid, vastheid. In de Nederlanden waren ze trouwens formeel wetten geworden. Het gewoonterecht bleef nochtans meer lokaal dan de vorstelijke wetgeving; het betreft vooral burgerlijk recht en procesrecht, waarin meer in het bijzonder tot uiting komt de particularistische strekking van de bevolking van elke streek, zeer gehecht aan haar traditionele privaatrechtelijke instellingen. Het verzet van de zuidelijke Provinciën tegen de unificerende hervormingen van Jozef II is daarvan een bewijs.
- d) Sommige opgestelde costumen zijn werkelijk wetboeken (codices) geworden, waarin bepaalde takken van het recht op stelselmatige en volledige wijze behandeld werden. Daarvan vormen de costumen van Antwerpen het beste voorbeeld; het opstel van 1582 telt 1838 artikelen, dit van 1608 niet minder dan 3832; de in 1615 gehomologeerde costumen van Vilvoorde tellen 821 artikelen.³⁹
- e) De unificatie van het gewoonterecht werd tijdens de procedure van optekening stelselmatig nagestreefd. In de Nederlanden werden bijna 600 costumen afgeschaft en opgeslorpt in de ca. 100 overblijvende.
- f) De invloed van het geleerd recht op de optekening van de meeste costumen is onbetwistbaar, maar bleef beperkt tot enkele delen van elke tekst en verschilde in omvang van streek tot streek. In de Nederlanden werd in vele decretementen de subsidiaire rol van het "gemeen geschreven recht", d.i. het geleerd Romeinse recht, erkend; de leemten dienden aangevuld door middel van dit subsidiair recht.
- g) De opgetekende costumen werden ontleed en bestudeerd door juristen, die meer en meer de studie van het Romeinse en het canonieke

³⁷ J. GILISSEN, la rédaction des coutumes en Belgique aux XVIe et XVIIe siècles, in : *La rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent*, Brussel, 1962, p. 87-111; IDEM, Les phases de la codification et de l'homologation des coutumes dans les XVIIe Provinces des Pays-Bas, in : *Tijdschr. Rechtsgesch.*, s.l., dl. 18, 1950, p. 36-37 en p. 239-290.

³⁸ Een poging om gemeenschappelijke costumen voor Vlaanderen flamingant op te stellen, is mislukt; Wielant – waarschijnlijk – had een ontwerp gemaakt; D. BERTIN, Ancien projet de coutume générale du Pays et comté de Flandre flamingante, in : *Handelingen Commissie Oude Wetten*, s.l., dl. 9, 1911, p. 161-227 en p. 233-326.

³⁹ Plan van de costumen compilatae van de Stad Antwerpen, van 1608:

- I. Van der Stadt, haere paelen, rechten, overhey, poorters ende ingesetenen int gemeyn
- II. Van rechten gehoude persoonen aengaende
- III. Van rechten van goeden aengaende, ende bij wat manieren die vercregen worden.
- IV. Van contracten ende verbintenissen ende des daeraen cleef
- V. Van de maniere van borgelijcke rechtsvoorderinge oft civile procedure
- VI. Van misbruijcken ende misdaden, ende van breucken ende straffen daertoe staende.
- VII. Van de maniere van rechtsvoorderingen in straffbare ende criminele saecken

Zie GOTZEN, de costumiere bronnen voor de studie van het oud-Antwerpsche burgerlijk recht, in : *Rechtkundig Tijdschrift*, s.l., 39e jg., 1949, p. 3-16, p. 104-124, p. 191-208.

Over de structuur van de Vlaamse costumen, zie J. VANDERLINDEN, Essai sur la structure des textes coutumiers en Flandre aux 16e et 17e siècle, in : *Tijdschr. Rechtsgesch.*, s.l., dl. 26, 1958, p. 269-293.

ORDONNANTIE
ende
Verhael banden Stijl / ende
Dancere van Procederen / voor Amptman/
Borghemeester / ende Schep-
pen der Stadt van
Antwerpen.

T'ANTWERPEN.
Ghedrukt by Christoffel Plantijn.
M. D. LXXXII.
Titelpagina van Filips Wielant's leidraad in
processuele zaken voor leken (Antwerpen).
Mus. Plantin-Moretus, Antwerpen.

recht vervangen door die van het gewoonterecht;
de costumiere rechtsleer neemt een groeiende
plaats in.

Dit laatste is een eerder merkwaardige ontwikkeling.
Renaissance en Humanisme zouden doen denken dat
het geleerde Romeinse recht ook hier zijn stempel op zou
drukken.

Rechtswetenschap en rechtspraktijk

Aan de Universiteit te Leuven gaan humanisme en
rechtsgeleerdheid samen, maar de juridische wetenschap
zal in verschillende stromingen uitlopen.
Enerzijds de humanisten-juristen van Leuven, anderzijds
de voorstanders van het Oud-vaderlands Recht.
Rond 1500 ontstond te Gent een Vlaamse Rechtsschool:
onderwijs in het gewoonterecht in de omgeving van de
Raad van Vlaanderen.⁴⁰

CODEX
BRABANTICUS,
S E U
CORPUS
JURIS EDICTALIS
BRABANTIAE ET LIMBURGIAE,
In materiaram quarumque tractatulos, ordi-
ne alphabetico dispositos, redactum,
Simul etiam
INDICIS
Vice in Edictorum Brabancorum collectiones & alia
plura monumenta vulgata perfungens,
REDACTORE
JOANNE CHRYSOSTOMO VERLOO,
Ad Supremum Brabantiae Consilium Advocato.

Statuo esse optime constitutum rempublicam, quae ex tribus generibus illis, Re-
gali, Optimatum, & Popolari confusa medicè, nec patièdo irritè animam
immunitè ac feram, nec omnia præmittendo, licenti civis deterioris
reddidit.

Typis G. PAUWELS, Civitatis Typographi, in Foro magno.

BRUXELLIS,
Typis G. PAUWELS, Civitatis Typographi, in Foro magno.
Cum Privilegio & Approbatione.

In 1519 verschijnt het traktaat: *Instructie ende onderwijs*
van een onbekend gebleven auteur. Deze wordt echter
aangewezen als "deghene die dit gepronuchiert heeft"
en zijn toehoorders werden "discipulen", of "jonghers"
genoemd. Het onderwijs in kwestie had betrekking op
de praktijk "*naer style ende maniere van doene van de*
camere van den Rade van Vlaenderen ende naer de
costumen van den lande".⁴¹

De auteur is op de hoogte van Romeins recht, maar dan als
een technisch voorbeeld en een middel tot methodische
studie van de regels van het gewoonterecht.

In het eerste kwart der zestiende eeuw bestond er dus te
Gent een inrichting waar, op geleerd niveau, les gegeven
werd in costumier recht.

Antonio Beatis, Secretaris van Kardinaal Ludovicus van
Aragon, schreef bij een bezoek aan Gent in 1517, dat
er in die stad een studio generalis bestond. "Ci è studio
generale", d.i. hier is een universiteit.⁴²

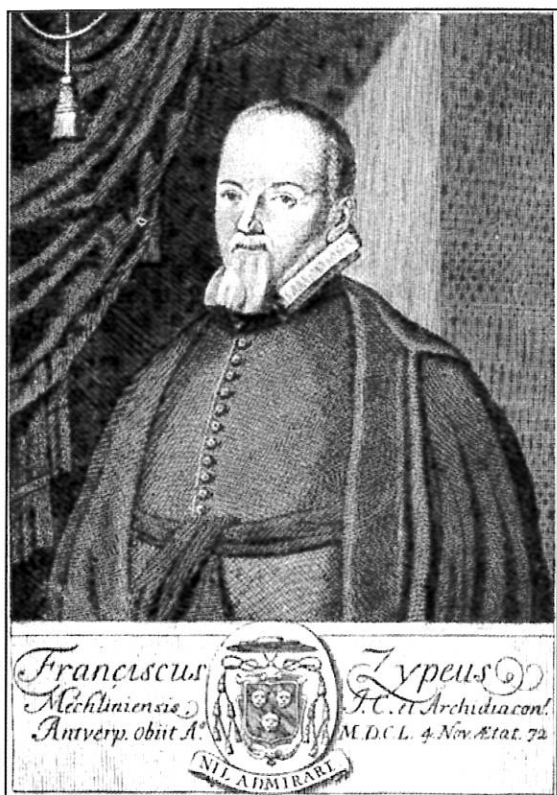
De Gentenaar Filip Wielant (1440-1520), heeft ten volle
de waarde van het costumiere recht begrepen en er zijn
hele loopbaan aan gewijd.

Hij wordt dan ook beschouwd als de grondlegger van
het wetenschappelijk bestudeerd en beoefend Oud-
vaderlands recht.

⁴⁰ E. STRUBBE, *De luister van ons oude recht*, Faculteit Rechtsgeleerdheid, RUG, Brussel, 1973, p. 349.

⁴¹ R. VAN CAENEGEM, *Recht in Geschiedenis*, Leuven, 2005, p. 347.

⁴² E. STRUBBE, *o.c.*, p. 363.

Franciscus Zypacus. Gravure uit Foppens Bibliotheca Belgica (Brussel 1739).

Joost de Damhoudere. Gravure uit Foppens Bibliotheca Belgica (Brussel 1739).

Op het einde van de XVe eeuw zal het algemeen Vlaams standpunt met Filips Wielant zegevieren.⁴³

Merkwaardig is dat de uitgaven van de *Practijcke Civile* van Filips Wielant (1519) een colofon weergeven waarin verklaard wordt dat de tekst "gepronumcieert, gecolligeert ende vergadert" werd, "ter instructie van de jonge Practizijnen".⁴⁴

Deze formule is inhoudelijk gelijklopend met deze van de onbekende auteur van het bovenvermeld traktaat *Instructie ende onderwijs*.

Filips Wielant, geboortig van Gent, studeerde te Leuven, maar had hij contacten met de Gentse Rechtsschool? Advocaat te Gent; in 1478 raadsheer-voorzitter van de Raad van Vlaanderen (zetelend te Gent); grote belangstelling voor het Vaderlands Recht; aandacht, of zelfs méér, voor de verdedigers van het costumiere recht. De *Practijcke Civile* en de *Instructie* beide te dateren in 1519 met een gelijklopend colofon, is dit alles niet méér dan toeval?

Professor R. Van Caenegem stelt zich de vraag:^{44bis}

"Wat indien het Continent het zonder het middeleeuwse neo-Romeinse recht had moeten rooien? Indien het zich met andere woorden zou hebben gemoderniseerd ten gevolge van de algemene evolutie van de

**PLACCAERTEN,
ORDONNANTIEN,
LANDT-CHARTRES,
BLYDE-INCOMSTEN,
PRIVILEGIEN ENDE INSTRUCTIEN;**
By de Princen van pleß Nederlanden, aen de Ingefetenen van Brabant;
Vlaenderen, ende andere Provincien, elcedert 't jaer
M. CC. XX.
Uytgegeven, geaccordeert ende verleent, van de welke in de voorgaende
twee Placcaert-boecken geen mentie gemaect en worde.

Item,
INTERPRETATIEN, DECLARATIEN;
Ende Verclaeringen, gevolcht op eenige van de selve Placcaerten;
Mitsgaeders diversche
**TRACTATEN, CONFEDERATIEN;
VERBINTENISSEN,
ALLIANTIEN, ACCORDEN, PACIFICATIEN;
ENDE CONCORDATEN.**
Dienlicken de Gve Princen ende die Landen, item die de Staaten, Steden ende Provincien onder den
Alderen, ende welken in de 11. Chapitlen ende Gerechticheyden hebben aengegeven, onder de
aendelike ende W. verdelinge Jaraelcke, Siet inde Meeringe.
Die ook alfa de voorgaende twee Placcaert-boecken niet bekoet en sijn, ende nochtans in Brabant,
Vlaanderen, ende andere Provincien aenveert, gepubliceert ende in gebruyck gekomen sijn.
Item den sijn ende maniere van Procederen in de vier Souvereyne Ruyden, als van Brabant,
Mechelen, Henegouwe ende Gelderland.
Verpandert, ende onder bequatern Titulen in ordre geteilt,
Door **ANTONIUM ANSELMO**, voor deffen Advocaat ter Answopen,
ende regensoudthuyken Schryver aillant.

EERSTE DEEL
TANTWERPEN,
By Hendrick Aertffens in de Cammertraect, in de witte Lelie 1648;
Met gratie ende Privilegie,

⁴³ *Ibidem*, p. 345.

⁴⁴ H.P. SCHAAP, Eenige opmerkingen over de taal van Wielants Corte instructie in civile zaken, in: *Annales Société d'émulation*, dl. LXXV, Brugge, 1932, p. 57-72.

^{44bis} R. VAN CAENEGEM, *o.c.*, p. 346-347.

laatmiddeleeuwse postfeodale samenleving volgens het Engelse model, dat wil zeggen door creatieve adaptatie van inheems materiaal?'

Dit zou geen recht zijn geweest dat gesteund was op één antiek 'heilig boek', geglosseerd door de professoren, maar op vigerend gewoonterecht, rechtspraak en stedelijke en vorstelijke wetgeving, zoals geïnspireerd door de noden van de samenleving. De overgang van een systeem van bewijzen gesteund op godsoordelen naar een bewijsrecht gesteund op rationeel onderzoek en ondervraging van de 'schepenwaarheid' is een voorbeeld van een gerechtelijke modernisatie die reeds volop in gang was gezet in de 12de eeuw en waar vorstelijke ingreep, stedelijk initiatief en kritische theologie het voortouw hebben genomen.

De laatmiddeleeuwse vorstenstaat zou ook zonder legisten centrale rechtbanken hebben gecreëerd met – zoals in de King's Bench en de Court of Common Pleas – professionele en hooggeschoolde rechters. Zij zouden niet uit de rechtsgeleerde faculteit zijn gerekruteerd maar, zoals hun Engelse evenknie, uit de hoogste rangen van de praktijkjuristen, die hun opleiding hadden gekregen in het dagelijkse leven van de rechtbanken en daarnaast een beroepsopleiding hadden gekregen vergelijkbaar aan de Inns of Court. In deze wereld van het gewoonterecht zou ook een eigen vorm van onderwijs zijn verstrekt, zoals dat in de Inns of Court het geval is geweest.⁴⁵

Hoger onderwijs gewijd aan het gewoonterecht heeft op het Continent wel degelijk bestaan.

Er heeft een Vlaamse Rechtsschool bestaan te Gent.

Was Gent wat de rechtswetenschap betreft die eigen vorm van onderwijs, zonder legisten in tegenstelling met Leuven waar de humanistische rechtsgeleerdheid in haar geschriften zoals bij Viglius (1507-1577) méér letterkundigen en historici aanhaalt dan juristen?⁴⁶

Filips Wielant gaf de officiële stoot tot de creatieve aanpassing van inheems materiaal daar waar het nodig bleek.

Hij schreef een reeks werken die te samen een tamelijk systematische en bijna volledige uiteenzetting van het Vlaamse recht van zijn tijd vormden. Hij stelde zo de eerste – feitelijk de enige – synthese van het

Vlaamse gewoonterecht op. Alhoewel het meestal louter beschrijvingen van het stellig recht waren, vindt men er nochtans pogingen in terug tot het opbouwen naar een doctrine van het Vlaamse recht.⁴⁷

Filips Wielant (ca. 1440-1520), is de vader van het Oudvaderlandse recht.

Zijn werken werden niet alleen nagevolgd en gebruikt, maar werkelijk geplunderd.

Zeer bekend zijn het *Tractaet vanden Leenrechten nae de Hoven van Vlaenderen*, geschreven 1491, gedrukt 1557; de *Practycke civile* (1519; eerste druk 1554); de *Practycke criminele* (1515-1516); de *Practique, Maniere, ende Style van Procederene*. Dit laatste werk diende om de 'gemeyne luyden' een houvast en leidraad te bezorgen in processuele zaken.⁴⁸

De door Wielant gewekte belangstelling voor het Vaderlandse recht zou slechts in de 17de eeuw algemeen worden, na de publicatie van de costuymen⁴⁹, en dankzij het eeuwig edict van Albrecht en Isabella (1611) dat de eerste codex is van het Vaderlandse recht.⁵⁰

In 1635 zou het eerste handboek voor dit recht verschijnen van de hand van Franciscus Zypaeus (van den Zijpe).⁵¹

Zegel van Diederik van de Elzas, type gebruikt van 1129 tot 1147.

⁴⁵ JOHN BAKER, *Reports on the Cases from the time of King Henry VIII*, London, 2003-2004, p. 120, p. 121.

⁴⁶ M.A. NAUWELAERTS, *De Rechtsgeleerden, Flandria Nostra, III*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1957, p. 352.

⁴⁷ Acht uitgaven, van 1558 tot 1642; reprint van de uitgave van 1573, met een inleiding door E.I. Strubbe, Amsterdam, 1968, *Fontes iuris batavi rariores*, nr. 3. Aan Wielant wordt ook een ontwerp van algemene costuymen van Vlaanderen flamingant toegeschreven (D. BERTEN, Ancien projet de coutume générale du pays et comté de Flandre flamingante, in: *Handel. C.O.W.V.*, s.l., dl. 9, 1911, p. 161-227 en p. 233-326). Over Wielant: H. SCHAAP, *Philips Wielant en diens Corte Instructie omme jonghe practisienen in civile saken*, Haarlem, 1927; E. STRUBBE, trefw. "Wielant", in: *Biographie nationale*, dl. 27, s.l., 1938, kol. 279-298. Strubbe publiceerde nog een ander werk van Wielant: "Tofficie van den duerwaerderscape", waarin praktische inlichtingen over procedure en over de handelingen van de deurwaarders gegeven worden (*Handel. C.O.W.V.*, s.l., dl. 24, 1971, blz. 25-76).

⁴⁸ H.P. SCHAAP, *Philips Wielant en diens Corte Instructie*, Haarlem, 1927. *Biogr. Nat. De Belgique*, dl. XXVII, s.l., s.d., kol. 279-298 (E.I. Strubbe).

⁴⁹ J. GILISSEN, Les phases de la codification et de l'homologation des Coutumes dans les XVII Provinces des Pays-Bas, in: *Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis*, s.l., XVIII (1950), p. 36-67, p. 239-290; IDEM, efforts d'unification du droit coutumier belge (XIIIe-XVIIe siècle), in: *Mélanges Georges Smets*, Brussel, 1952, p. 295-317.

⁵⁰ NAUWELAERTS, *o.c.*, p. 249.

⁵¹ R. DEKKERS, *Oud-Neerlandse Juristen. Bibliotheca Belgica Juridica. Een bio-bibliografisch Overzicht der Rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste Tijden af tot 1800*, Brussel, 1951.

De rechtswetenschap heeft evenwel in de Nederlanden hoofdzakelijk het Romeinse recht als voorwerp genomen; dat lag in de lijn van de rechtsfaculteit van Leuven. Keuren en costuymen werden zoveel mogelijk naar de beginselen van het Romeinse recht geïnterpreteerd en zelfs verwrongen. Humanisme en rechtsgeleerdheid gaan samen, maar de juridische wetenschap zal in verschillende stromingen uitloopen.⁵²

Zowel voor het Oud-vaderlandse recht als voor de praktische rechtspleging was het werk van deze raadpensionaris van Brugge en ridder van het Gulden Vlies van uitzonderlijke betekenis.

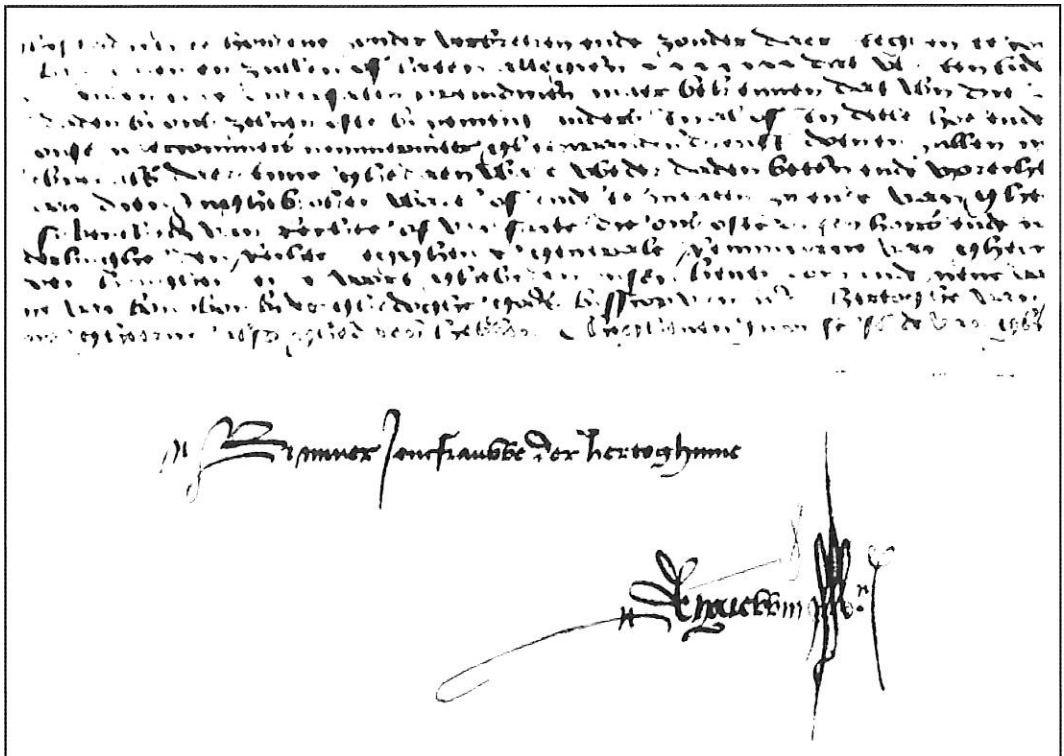
Aan hem hebben wij te danken dat de procedure in ons land uniform werd gemaakt.⁵³

De onvermoeibare Antwerpse jurist Antonius Anselmo (1589-1668) bezorgde niet alleen een *Codex Belgicus, seu Jug edictale a principibus Belgarum sancitum. Ofte de Nederlandtsche, nieuwe soo gheestelycke, als wereltycke rechten* (Antwerpen 1649) doch ook een grote verzameling *Placcaeten, ordonnatien, landt-charters, blyde-incomsten, privilegiën, ende instructien ... aende inghesetenen van Brabandt, Vlaenderen, e.a. provincien t' sedert 1220 ... verleent* (Antwerpen 1648), die werd

Romeins recht tegenover Oud-vaderlands recht

Het Romeinse recht is in verval in de Zuidelijke Nederlanden, maar nog wordt er het costuymenrecht bestudeerd.

Op dat gebied was trouwens een traditie ontstaan, die haar oorsprong had gevonden in het werk van Filips Wielant en waarvan Joost de Damhoudere (Brugge 1507-Antwerpen 1581) de voortzetter was geweest.

De kanselarijsubscriptie "Bi miner Joncfrauwe der hertoginne" met de handtekening van secretaris mr. Antoine de Halewin.

⁵² NAUWELAERTS, o.c., p. 249, p. 250.

⁵³ *Biogr. Nat. De Belgique*, dl. V, s.l., s.d., kol. 59-70; A. VAN ROLLEGHEM, De Brugse Jurist Joost de Damhoudere, in : *Rechtskundig Tijdschrift*, s.l., XXVIII (1946), p. 92-112.

Een Spaanse soldaat met een plakkaat op een zinneprent op de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog. In het midden Belgica (Nederlandse maagd). Detail van een titelblad van een uitgave door P.C. Bor (Atlas van Stolk, Rotterdam).

Plakkaat van Verlatinghe, besluit, als antwoord op de Apologie van Oranje, door de Staten-Generaal der opstandige Ned. Gewesten 26.7.1581 genomen, waarbij Filips II van de heerschappij over zijn Ned. Gewesten vervallen werd verklaard (onjuist: 'afzwering' van Filips) op grond van zijn tiranniek bewind.

Een stadsmagistraat kondigt van de pui van het stadhuis een ordonnantie af. Detail van een miniatuur uit Jac. de Guise, 'Chronique de Hainaut' (14de eeuw). Koninklijke Bibliotheek, Brussel. Ms. 9242, fol 274 v°.

Titelblad van de "Costumen van Brabant en Limburg" (Antwerpen 1682).

Zegel van hertog Jan II aan een charter van 1303.

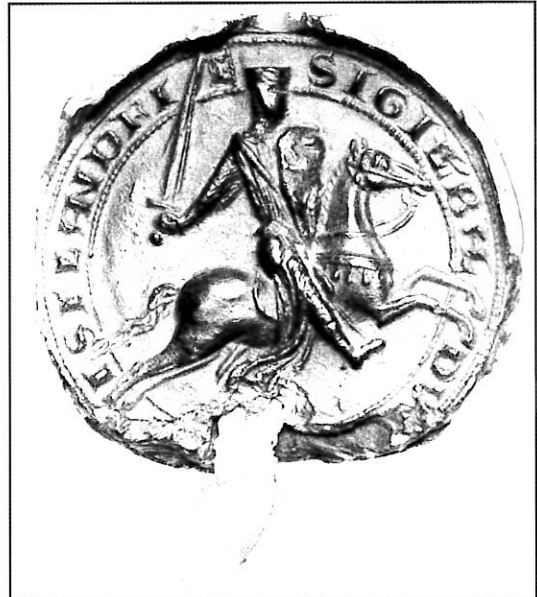
voortgezet door J.B. Christyn en Jos. Mich. Wouters tot het jaar 1768 en die in het geheel tien boekdelen omvat.⁵⁴

Het moeilijkste was de synthese te brengen van het Vaderlandse recht; dat deed Frans van den Zype (Franciscus Zypaeus, ca. 1578-1650) in zijn *Notitia juris Belgici* (1635).⁵⁵

Georges de Ghewiet (1651-1745), een Gents advocaat die ten gevolge van de Franse invasie in Vlaanderen, in dienst trad van Lodewijk XIV en die daarna verbonden bleef aan het (Frans) Parlement van Vlaanderen te Dowai, trachtte de Franse juristen de eigen aard en de diversiteit van de gewoonterechten van de westelijke Belgische provincies duidelijk te maken in zijn *Précis des institutions du droit belge* (12 uitgaven van 1722 tot 1759), een middelmatig werk, dat nochtans het

enige systematisch exposé van het Belgische burgerlijk recht van het begin van de 18de eeuw bevat. Het werk kende meer dan 10 edities en was ook invloedrijk in de Belgische gewesten. G. de Ghewiet schreef ook *Méthode pour étudier la profession d'avocat* (1736), waarin hij o.m. de ontoereikende opleiding van de jonge juristen aan de universiteiten betreunde en de nadruk legde op de noodzaak de wetten en gewoonten van de Belgische gewesten aan te leren, in de plaats van het Romeinse recht.⁵⁶

De Brusselse advocaat J.B. Verlooy (1746-1797), een van de progressistische leiders van de Brabantse Opstand van 1789, tevens auteur van een *Verhandeling op d'Onacht der moederlijke taal in de Nederlanden* (1788); publiceerde een *Codex Brabanticus* (1781), waarin de in de Zuidelijke Nederlanden in werking zijnde wetten per trefwoord met een reeks uitreksels te vinden zijn.⁵⁷

Zegel van Boudewijn IX, als graaf van Vlaanderen, gebruikt van 17 november 1194 tot 17 december 1195.

⁵⁴ Anselmo's voornaamste werk is de commentaar op het edictum perpetuum (12 juli 1611) van Albertus en Isabella, Antwerpen, 1951; vgl. *Biogr. Nat. De Belgique*, dl. 1, s.l., s.d., kol. 330-334.

⁵⁵ NAUWELAERTS, *o.c.*, p. 257. GILISSEN, *o.c.*, p. 360.

⁵⁶ GILISSEN, *o.c.*, p. 361.

⁵⁷ J. VAN DEN BROECKE, Verlooy, *Codex Brabanticus*, 1781, in: *Tijdsch. Rechtsgesch.*, s.l., dl. 46, 1978, p. 297-325; IDEM, *J.C. Verlooy, Vooruitstrevend jurist*, Antwerpen-Amsterdam, 1980, p. 58 e.v.

Onder de talrijke commentatoren van de gewoonterechten in de Nederlanden dienen nog vermeld:

BRABANT:

J. DE CONDE (*1679), *Costuymen ende Rechten der Stadt Brussel*, Brussel, 1657.

J.B. CHRISTIJN (II), (ca. 1635-1707), *Consuetudines Bruxellenses ... commentariis ac notis tam ex jure Romanorum quam edictis Principum ...*, Brussel, 1689, 1690, 1742, 1764; Nederl. Uitgave: *Rechten ende Costuymen van de stad Brussel*, 3 dl., s.l. 1762.

K. GABRI, *Notas op de costuyne van Antwerpen*, Amsterdam, 1639.

J.B. POTIER, *Notae sive Commentaria ad consuetudines Antverpiensis*, Antwerpen, 1717.

Jan-Baptist Christijn publiceerde in 1682 een Brabants recht dat vooral een uitgave van de opgetekende gewoonten was, meestal zonder commentaar.

MECHELEN:

P. VAN CHRISTYNEN (1543-1631), *In leges municipales civium Mechliniesium ... notae seu commentationes*, Antwerpen, 1625, 6 uitgaven tot 1671.

P. en W. CUYPERS, *Tractaet van grondprocedures ... volgens den styl en de costuymen van Mechelen*, Mechelen, 1679 (3 uitg.).

VLAANDEREN:

J. KNOBBAERT (*1677), *Jus civile Gandensium*, 1 dl. Verschenen, Antwerpen, 1677 (3 uitg.).

J. LÉBOUCK (*1640), *Les coutumes et usages de la ville ... de Lille*, Dowai, 1626 (2 uitg.).

L. VAN DEN HANE (1617-1683) publiceerde een lijvig Vlaams recht in 1664 waarin hij de teksten van alle vlaamse gewoonterechten uitgaf, samen met een kort commentaar bij elke tekst.

HENEGOUWEN:

A. BOULÉ (ca. 1650-1722), *Institution au droit coutumier du pays du Hainaut*, 2 dl., Bergen, 1780.

Oud-vaderlandsrecht: waarde en waarden

Keuren, privilegebrieven waren de bekrachtiging van regels ontstaan uit de noden van de samenleving en door deze bekomen en bekrachtigd.

In de lagere rechtbanken werd recht besproken door "rechtspractizijnen". Dit zijn praktijkmensen grondig bekend met plaatselijk gewoonrecht en contracten voor dagelijks en lokaal gebruik. Eveneens geworteld in overlevering en gebruiken.

Deze praktijkmensen zetelden in de rechtbank van een gewoonrechtgebied.

De waarde van dit stelsel ligt in de vertrouwdheid én van de rechtsonderhorige met dit gewoonrecht én van de kennis der rechtsprekenden hiervan.

Deze omstandigheid leidt tot rechtsgevoel, rechtsbesef en rechtsvertrouwen.

a) Keuren

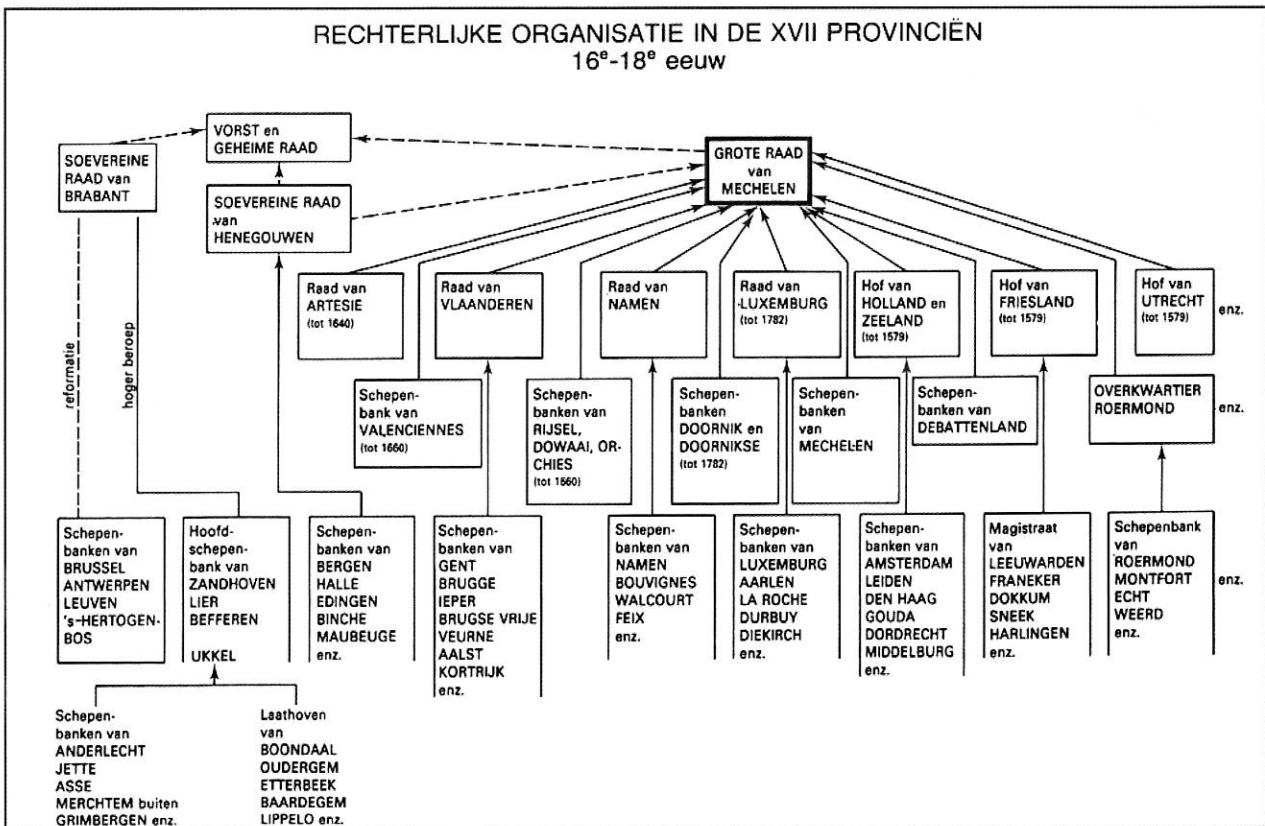
In sommige gewesten hebben de leden van kleine gemeenschappen kunnen overeenkomen welke leefregels zij zouden aanvaarden; zij zouden hun recht "gekoren", d.i. gekozen hebben. De keure is dus 'gekoren' recht, in tegenstelling met het bevolen recht dat door de overheid opgelegd is. De keuren zijn optekeningen van gewoonrecht.

In Vlaanderen zijn sporen van dergelijk 'gekoren' recht te vinden. De oudste optekening (1147) van een landelijk recht heet Cora Furnensis (keure van Veurne-Ambacht). Later, in de 13^e-14^e eeuw, werd "keure" algemeen gebruikt om de privileges aan te duiden, zowel die van de steden als die van plattelandsgebieden en van heerlijkheden. Anderzijds werden in sommige steden van Vlaanderen en Brabant de door de stedelijke overheid opgestelde verordeningen "keuren" of "willecoren" genaamd.⁵⁸

b) Privilegebrieven

Privileges zijn voordelen, uitgedrukt in de vorm van rechtsregels, verworven door een of meer personen of door bepaalde maatschappelijke groepen. Zij spelen een grote rol in de rechtsstelsels van de late Middeleeuwen.

De nadruk dicht gelegd op het feit dat deze privilegebrieven meestal een gewoonrechtelijke toestand bekrachtigden: de gemeenschap die de privilegebrief bekwam, was feitelijk reeds in het bezit van de voorrechten. Nochtans, hield de toekenning van een privilegebrief dikwijls meer in dan eenvoudig de gewoonte te bevestigen: het gebeurde meer dan eens dat daardoor de gewoonte veralgemeend of zelfs gewijzigd werd; zelfs werden nieuwe rechtsregels in het recht van de bevoorrechte gemeenschap ingevoerd.⁵⁹

⁵⁸ GILISSEN, o.c., p. 296.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 298.

Wanneer men zou gaan denken dat het uiteengezette rechtelijk patrimonium zweefde ver boven het hoofd en ver boven het gemoed der rechtsonderhorigen der Zuidelijke Nederlanden, is niets minder waar.

De concrete toepassingen van maatregelen op concrete toestanden tonen aan hoe dicht het Oud-vaderlands recht bij de werkelijkheid stond.

* Recht geïnspireerd door de noden van de samenleving
De supra geschetste voorstelling van gewoonterecht in onze gewesten toont een veelheid aan van "regels" die de samenleving wilden ordenen.

Er wordt in verband hiermee gewezen op onoverzichtelijkheid, verbrokkeling.

O.i. is dit terug te brengen tot de behoefte én de wens "overheidsop treden" zo dicht mogelijk bij de rechtsonderhorige te houden.

Al de maatregelen die de veiligheid en de rust moesten handhaven, stonden gecodificeerd in de *keuren*; deze keuren waren bekrachtigd door de landheer, op wie de plicht en het recht rustte, als voogd der gemeente, er orde en vrede te doen heersen, was de *meier (schout, drossaard, amman)*, die met behulp van een *prater of preter*, zijn plaatselijke vertegenwoordiger elders *schutter*, een veldwachter die toezicht hield over het naleven der voorgeschreven reglementen en die de sancties trof.

Jaarlijks op het *jaargeding (de gouwdag of voechtdag)*, waarop al de dorpelingen verzameld waren, werden de keuren voorgelezen. Daar mochten ook de "goede lieden" voorstellen indienen om bepaalde artikelen van de keur te wijzigen, indien de tijdsomstandigheden zulks vergden.⁶⁰

Verhouding overheid – rechtsonderhorige

Deze verhouding berust in oorsprong op het feodaal contract.

D.i.: de wederzijdse verplichting te beschermen en te steunen.

Deze verhouding werd vastgelegd door algemene privileges en plaatselijke keuren.

* Algemene privileges

- In het Graafschap Vlaanderen vormden het totaal der privileges verleend door de graven een feitelijke grondwet, bevestigd door het Vlaams Privilegie van Maria van Bourgondië (1477).⁶¹
- In het Hertogdom Brabant was de Blijde Inkomst (1356) een geschreven grondwet.⁶²
- Voor de Bourgondische Nederlanden gold het algemeen privilege van 1477.

Het niet eerbiedigen van het feodaal contract aan hetwelk de landsheer bij elke troonsbestijging trouw zweerde, was de reden voor rechtsweigering. Door Gewijde van Dampierre in 1297 tegenover de Koning van Frankrijk; door de Staten-Generaal in 1581 tegenover Filips II; door de Zuidelijke Nederlanden tegenover Jozef II in 1789 (Brabantse Revolutie).⁶³

De Blijde Inkomst en het Vlaams-Privilegie bevatten een aantal bepalingen specifiek voor het gewest en een aantal geldend voor de gemeenschap. Deze specifieke bepalingen belichten heel treffend de verschillen in de sociale werkelijkheid in deze gewesten.⁶⁴

⁶⁰ Keur van Geel, 1559, in : PAUL LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw*, Antwerpen-Borgerhout, 1994, I, p. 368.

⁶¹ W.P. BLOCKMANS, 1477, *Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden*, UGA, Kortrijk-Heule, 1985, p. 484.

R. VAN UYTVEN, 1477, s.l., s.d., p. 282-284.

⁶² *Ibidem*, p. 485, p. 491.

⁶³ *Ibidem*, p. 483, p. 494; E.H. KOSSMANN, Volkssoevereiniteit aan het begin van het Nederlands ancien régime, in : *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, s.l., 95, 1980, p. 26-29.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 490.

Gemeenschappelijke thematiek van de privilegiën

Thema	Aantal artikelen	%
1. Territoriale integriteit	33	14
2. Respect privilegiën	23	10
3. Decentralisatie	12	5
4. Rechtspraak eigen rechters	25	11
5. Taalgebruik	7	3
6. Samenstelling Raden	9	4
7. Ambtsverpachting/corruptie	42	18
8. Vrijhandel	38	17
9. Feodale dienst	7	3
10. Kerkelijke vrijheden	12	5
11. Bevoegdheden Staten	23	10
	231	100

65

Het algemene en de gewestelijke privilegiën van 1477 zijn de uitdrukking van een federatieve staatsopvatting.⁶⁵

Zij vormden een wezenlijke bijdrage aan het geleidelijk in de mentaliteiten opgebouwde corpus van rechten van de burgers tegenover de overheid.⁶⁷

Het Algemene, Vlaamse en de Gentse en Brugse stede-lijke privilegies van 1477 werden langs volstreekte wettige weg verkregen zonder massamobilisatie of gewelduitoefening.

Deze privilegiën werden opgesteld aan de hand van, vooral door de grote steden, voorgelegde klachtenlijsten. Gent raadpleegde zijn afhankelijke steden en kasselrijen niet. Brugge daarentegen riep alle stadjes van zijn kwartier bijeen om ieders klachten te verzamelen.⁶⁸

Deze handelwijze berustte op een eeuwenoude traditie: wetgeving, ook de algemene, kwam tot stand in samenspraak.

* Plaatselijke keuren

Verwijzend naar de behandeling van gewoonterechtsgebieden met de daarbij horende kaarten, is het duidelijk dat de plaatselijke keuren, zuiver plaatselijke toestanden regelen en, in voorkomend geval, berechten. Ook hier is inspraak van de rechtsonderhorige, regel: "gekoren" recht.

Onoverzichtelijkheid en verbrokkeling: ?

"De dispaartheid", van bepalingen zowel in landcharters als in plaatselijke keuren, spruit voort uit de vermenging van bepalingen waarvan de waarde en de toepassing min of meer duurzaam zullen blijken, met occasionele maatregelen, ingegeven door tijdelijke bekommernissen. Niet een vooropgezet en lang gerijpt plan, maar de omstandigheden leiden de wetgever van toen, vooral wanneer zijn beslissing werd ingegeven door verzoeken van de onderdanen of de druk der omstandigheden. Dit karakter heeft zeker het grootste deel van alle wetgevingen gekenmerkt tot het einde van de 18de eeuw. Dan pas werden er wettelijke teksten geschapen, doordrongen van *abstraktie*, die *projekties* zijn en welke de wetgever "zo onveranderlijk als mogelijk" beoogt te maken. Vroegere ordonnanties en privilegiën waren daarentegen, op weinig uitzonderingen na, uitgelokt door *konkrete* ervaringen, waaruit *besluiten* werden getrokken.

Zo ontstond het gewoonterecht en de *common law*, uit losse stukken waarvan men het niet nodig vond één geheel te maken.^{69 70}

De verschillende stromingen in de beoefening van de rechtswetenschap, vertegenwoordigd door de universiteit van Leuven en de Rechtsschool van Gent met Filip Wielant en zijn navolgers, zijn de tegenstelling

⁶⁵ *Ibidem*, p. 492.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 494.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 494.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 99-101.

⁶⁹ ARNOULD MAURICE, *Les privilèges accordés au Hainaut*, s.l., s.d., p. 28-29.

⁷⁰ De verantwoording voor de opgesomde rechtsfiguren bevat letterlijke uittreksels van keuren en ordonnanties. Ze overschrijdt letterlijk de gestelde normen voor voetnoten. Belanghebbenden kunnen ze bekomen bij de auteur.

tussen abstracties, geïnspireerd door Romeins recht en rechtskundig werk uitgelokt door concrete ervaringen.

M.a.w. de tweestrijd "geleerd recht" / Oud-vaderlands recht.

Het edict van Albrecht en Isabella (1617) was de Codex van Oud-vaderlands Recht, de Notitia Juris Belgici (1635) van Frans van der Zijpe (1578-1650) was er de synthese van.

Dat deze Oud-vaderlandse gedegen rechtscultuur niet de grondslag gebleven is van de huidige rechtswetenschap en rechtsbeoefening is o.i. te wijzen aan de omstandigheid dat de Zuidelijke Nederlanden sinds Albrecht en Isabella geen echt vaderlands bestuur meer kenden, en deze bestaande rechtscultuur door de aanhechting bij Frankrijk in 1795, werd vernietigd. Ons Oud-vaderlands recht zou niet de continentale tegenhanger worden van het huidige Engelse Common Law: recht gesteund op vigerend gewoonrecht, rechtspraak en stedelijke en vorstelijke wetgeving geïnspireerd door de noden van de samenleving.

Kenden de Zuidelijke Nederlanden tot het einde der achttiende eeuw dan geen regeldrift, geen reglementitis? Toch wel, of deze 76468 bladzijden, omvatte werd door deze bijdrage niet gecijferd voor de periode van acht eeuwen.

De stoet privilegiën, ordonnanties, stedelijke verordeningen, dorpskeuren is niet te onderschatten, maar daar waar regels golden voor: aangestelden; belasting; beroepsreglementering; bevoorrading; bewaking; bodembenuutting; contracten; dierenbescherming; goed gedragen en zeden; industriegrondstoffen; kwaliteitseisen; landbouwuitbating; loonbarema's; marktenregeling; milieuvergunning; opeisingsrecht; prijscontrole; veebescherming tegen besmettelijke ziekten; veehouderij; veiligheidsvoorschriften; verkeerscontrole; uitvoer en invoer; (industriële) uitbating, en nog zoveel meer, waren deze uitgelokt én door concrete ervaringen waaruit besluiten werden getrokken, én door raadpleging van de rechtsonderhorige.

Besluit

Waarde van Oud-vaderlands recht

Rechtscultuur opgebouwd door rechtsvinding ter oplossing van concrete toestanden, voorgesteld door rechtsonderhorigen en bekrachtigd door de overheid; gewoonrecht opgetekend in rechtsboeken en costuimen; bestudeerd door wetenschappers en onderwezen in de Gentse rechtsschool.

Waarden, erin vervat

Rechtsgevoel en rechtsbewustzijn leidend tot rechtszekerheid in, naar uitgestrektheid, beperkte rechtsgebieden en uitgedrukt in de volkstaal zowel naar formulering als naar verstaanbaarheid.

Óók Oud-vaderlands recht is waarde(n)vol erfgoed: niet te schatten.

Karel van den Bossche
Larendries 51
2890 St.-Amands

Nog beschikbare themanummers *Ons Heem*

		euro
jg. 15, 1961, nr. 5-6,	Tegelnummer	5,00
jg. 23, 1969, nr. 3,	Brueghelnummer	5,00
jg. 25, 1971, nr. 4,	Iets over boerderijen	5,00
jg. 26, 1972, nr. 6,	Herbergen	5,00
jg. 27, 1973, nr. 6,	Abdijen en landbouw	5,00
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	IJzeren afsluitingen	5,00
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	Heemtaal	5,00
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	Schuttersgilden	5,00
jg. 31, 1977, nr. 5-6,	Snoepgoed	5,00
jg. 32, 1978, nr. 6,	Wijnkultuur	5,00
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	Het kind in ons heem	5,00
jg. 39, 1985, nr. 3,	Volksdevotie	5,00
jg. 40, 1986, nr. 3-4	Neogotiek in Vlaanderen	5,00
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	Volksgeneeskunde	5,00
jg. 41, 1987, nr. 5,	Landbouw in Haspengouw	5,00
jg. 42, 1988, nr. 2,	Postverkeer	5,00
jg. 43, 1989, nr. 2,	Roepstenen en kerkpuien	5,00
jg. 43, 1989, nr. 4-5,	Jacht en stroperij	5,00
jg. 44, 1990, nr. 5,	Rechtshistorisch patrimonium	5,00
jg. 45, 1991, nr. 4-5,	Kaarsen	5,00
jg. 46, 1992, nr. 2,	Openbaar vervoer in Vlaanderen	5,00
jg. 47, 1993, nr. 2,	Uurwerken en uurwerkmakers	5,00
jg. 47, 1993, nr. 4,	Melkverwerking en melkerijen	5,00
jg. 49, 1995, nr. 3-4,	Olieslagmolens	6,25
jg. 50, 1996, nr. 1,	Aspecten van Brabant	5,00
jg. 50, 1996, nr. 2,	Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken	6,25
jg. 50, 1996, nr. 3,	Drinkwatervoorziening door de eeuwen heen	3,75
jg. 51, 1997, nr. 1-2,	Huldeboek Jan Gerits	8,75
jg. 51, 1997, nr. 3,	Herbergleven in Vlaanderen	5,00
jg. 51, 1997, nr. 4,	Het kasteel in ons dorp	6,25
jg. 52, 1998, nr. 1,	Vlaamse emigratie naar Engeland en Noord-Amerika	6,25
jg. 52, 1998, nr. 2,	Sociale aspecten van de adel	7,50
jg. 52, 1998, nr. 3,	Historische en volkskundige aspecten van suiker	3,75
jg. 52, 1998, nr. 4,	Pro memorie. Monumenten voor de Grote Oorlog	6,25
jg. 53, 1999, nr. 1,	Papiergeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 2,	Tabaksgeschiedenis	6,25
jg. 53, 1999, nr. 3,	Baksteen	6,25
jg. 53, 1999, nr. 4,	Dood en begrafenissen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 1,	Humor en verleden	6,25
jg. 54, 2000, nr. 2-3,	Gemeentelijke besturen	6,25
jg. 54, 2000, nr. 4,	Duivensport	6,25
jg. 55, 2001, nr. 1	Brouwerijen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 2	Kapellen	6,25
jg. 55, 2001, nr. 3-4	Bier	7,50
jg. 56, 2003, nr. 1	Reizen	6,25
jg. 58, 2005, nr. 1	Gevaar	6,25
jg. 59, 2006, nr. 1	Kleur	6,25

Gewone nummers kunnen tegen 1,25 euro (tot 1991), 1,85 euro (1992-1996) of 6,25 euro (vanaf 2003) per exemplaar aangekocht worden. Gelieve steeds (zowel bij thema- als bij gewone nummers) portkosten toe te voegen: 1,25 euro per nummer, 3,75 euro per vier nummers. Te storten op rekeningnummer 068-2218590-33 met vermelding van jaargang en nummer. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen vzw.

Ons Heem

Inhoudstafel

Erfgoeddag 2007: Niet te schatten	2
Henri Vannoppen, <i>Waarden op het platteland: het project broodbakken in Vlaams-Brabant</i>	3
Dominique J.B. Vanpée, <i>Kassa, kassa... De kassabon of het kas(sa)ticket: een efemere waarde?</i>	25
Julien De Vuyst, <i>Alles te koop</i>	36
Karel van den Bossche, <i>Regeldrift: ouder dan de straat</i>	43

COLOFON

Ons Heem, tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen is een uitgave van Heemkunde Vlaanderen vzw
Huis De Zalm
Zoutwerf 5
2800 Mechelen

 015/20 51 74

 015/20 54 23

 info@heemkunde-vlaanderen.be

 www.heemkunde-vlaanderen.be

Eindredactie:

Eva Van Hoye

Coördinator Heemkunde Vlaanderen

 eva.vanhoye@heemkunde-vlaanderen.be

Verantwoordelijke uitgever:

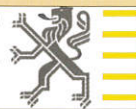
Fons Dierickx

Grote Baan 193

9310 Herdersem

Lay-out: Admundo, Zutendaal

Met steun van de
Vlaamse overheid

Abonnementsvoorwaarden: 20,00 euro voor één jaargang (4 nummers) door overschrijving van het exacte bedrag op rekeningnummer 068-2218590-33 met de vermelding: abonnement *Ons Heem* 2007.

Teksten voor *Ons Heem* kunnen ingeleverd worden op het secretariaat van Heemkunde Vlaanderen (t.a.v. Eva Van Hoye)

* eerste nummer: vóór 15 januari

* tweede nummer: vóór 15 april

* derde nummer: vóór 15 juli

* vierde nummer vóór 15 oktober.

1

2

3

4

FOTO'S OMSLAG

1. Het bakhuis van het Hof ter Winge te Holsbeek in 2006. Foto Rudy Janssens.
2. Zegel van Boudewijn IX, als graaf van Vlaanderen, gebruikt van 17 november 1194 tot 17 december 1195.
3. Kasregisteroctrooiaanvraag - J. & J. Ritty - Cash register and indicator - N° 221, 360 - Patenred Nov. 4, 1879.
4. Het kasteel van Woubrechtgem in zijn huidige toestand.

ONS HEEM

Tijdschrift over lokaal erfgoed in Vlaanderen

driemaandelijks tijdschrift

jaargang 60, nummer 1

januari-februari-maart 2007

ISSN 1370-6489